

Ijtimoiy-huquqiy jurnal

HUQUQ va BURCH

ISSN 2010-5436

№9/2020

**Янги
Фуқаролик
кодексида**

ворислик ҳуқуқига
оид янгиликлар

**Пойтахтларни
белгилаш ва
кўчириш
тенденцияси**

Муассислар:

Ўзбекистон Республикаси
Адлия вазирлиги,
Бош прокуратураси,
Конституциявий суди,
Олий суди

Таҳрир кенгаши:

Русланбек Давлетов
Нигматилла Йўлдошев
Бахтиёр Мирбобоев
Козимджан Камилов

Бош муҳаррир:

Аслиддин Алмардонов

Таҳрир ҳайъати:

Акбар Тошқулов
Бахтиёр Исаков
Светлана Ортиқова
Ҳаёт Шамсугдинов
Шерзод Рабиев
Нодирбек Салаев

Бош муҳаррир ўринбосари:

Шавкат Ёдгоров

Дизайнер:

Азамат Жуманиёзов

Навбатчи муҳаррир:

Хасан Нишонов

Муқова учун лойиҳа – «Истиқлол нашидаси»

Журнал саҳифаларида Аҳмад Тўра фотоларидан
фойдаланилган.

«HUQUQ va BURCH» иқтимоий-ҳуқуқий журнали
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 2012
йил 13 июнда 0251-сонли гувоҳнома билан рўйхатга
олинган. Журнал 2006 йил март ойдан чиқа
бошлаган. Ойда бир марта чиқади.

Нашр индекси: 902. Сотувда келишилган нарҳда.

Журнал саҳифаларида чоп этилган материаллардан
фойдаланилганда «HUQUQ va BURCH» иқтимоий-
ҳуқуқий журналидан олинди деб кўрсатилиши шарт.
Таҳририят тақдим этилган мақолаларни тақриз
қилиш ва қайтариш мажбуриятини олмаган.

PR белгиси билан берилган мақолалар тижорат
мақолалари ҳисобланади.

Таҳририят манзили:

100115, Тошкент шаҳри, Чилонзор кўчаси, 29-уй.

Телефонлар:

Ижодий бўлим: (71)277-04-23, (71) 277-04-51.

Обуна бўлими: (71) 277-04-26; Бухгалтерия: (71) 277-04-72

web-site: www.huquqburch.uz;

e-mail: info@huquqburch.uz

f facebook.com/huquqburch.uz

telegram.me/huquqburch.uz

Журнал 09.10.2020 йилда босмаҳонага топширилди.

Қоғоз бичими 60x84 1/8. Офсет усулда босилди.

Шартли 8 б.т. Буюртма №2648. Адади: 3120.

«Колорпак» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй.

ЯНГИ ФУҚАРОЛИК КОДЕКСИДА

ворислик
ҳуқуқига
оид янгиликлар

4

ҲАДЯ МУНО- САБАТЛАРИНИ

ҳуқуқий
тартибга
солишнинг
тарихий
ривожланиши

8

ПОЙТАҲТЛАРНИ БЕЛГИЛАШ ВА КЎЧИРИШ ТЕНДЕНЦИЯСИ ўзига хос хусусиятлар

16

ННТ – ФУҚАРОЛИК ЖАМИАТИНИНГ ЎЗАГИ

24

СУЦЛАР ФАОЛИЯТИДА ОЧИҚЛИК ВА ОШҚОРАЛИК тушунча – мазмун – нисбат

30

СУД ОРҚАЛИМИ ёки судсиз?

36

Марказий Осиё мамлакатлари муайян муддат Ахамонийлар таъсирида бўлгани тўғайли уларнинг айрим одат ҳуқуқлари маҳаллий халқ турмуш тарзига ҳам сингиб кетганини кўриш мумкин. Масалан, Форс давлати асосчиси Кир II Бобил устидан қозонган ғалабасидан кейин, яъни милoddan аввалги 539 йилда тарихдаги инсон ҳуқуқига алоқадор илк ҳужжат «Умумжаҳон эркинлиги ва кўчирилган халқларнинг ўз ерларига қайтиш имкониятлари тўғрисидаги қонун»ни ишлаб чиққан. Мазкур ҳуқуқий ҳужжат цилиндрга ёзилган бўлиб, «Кир II цилиндри» ва «Инсон ҳуқуқлари декларацияси» деб ном қозонган. 1879 йилда археологлар томонидан Бобилда топилган ушбу ноёб битикдаги қоидалар БМТнинг барча расмий тилларига таржима қилинган.

ИЛШИЗИ КЎРИНМАС ИЛЛАТ

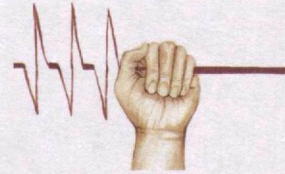
42

МИГРАЦИЯ ҲУҚУҚИ ТАРИХИ қадимги Шарқ мамлакатлари мисолида

48

ОЛИЙ ТАЪЛИМДА КРЕДИТ- МОДУЛ ТИЗИМИ қандай афзалликларга эга?

54

ВИРТУАЛ ХУРУЖ:

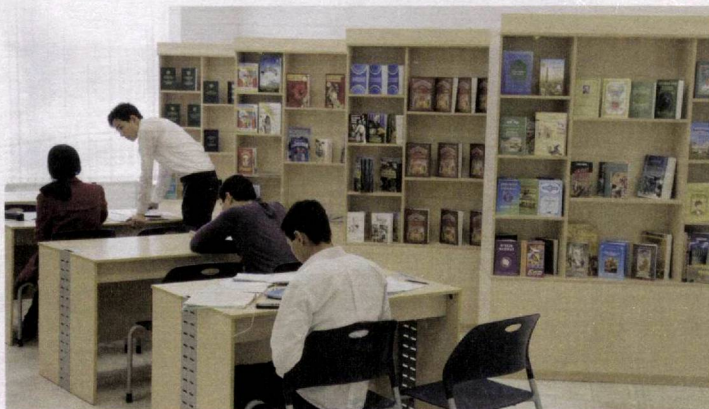
суицид,
эгри қасд ва
бошқалар...

56

ТАЛАБАЛАР УЧУН ФОЙДАЛИ МАСЛАҲАТЛАР

энг кўп
берилаётган
12 саволга
12 жавоб

60

1 СЕНТЯБЬ – МУСТАҚИЛЛИК КУНИ

Абдулла ҚУШЎБОҚ

Ошиқлим охларимдан сездилар,
Бу ошиқ деб қўилар мендан бездилар,
Қандай севса, севаверсин ўзгалар,
Ватанимни ошиқ бўлиб севаман.

Осмонинини топи бунга ширин деб,
Шоларинини мақтай қайси бирин деб,
Семир қушини қўлағувини тирин деб,
Ватанимни бир қурш бўлиб севаман.

Булут бўлиб уммонлардан сув олсам,
Тоғларидан гўворларини қуволсам,
Ҳар тизини япроғини ювалсам,
Ватанимни ёлғир бўлиб севаман.

Ишлаб топсам Навқадан то Шошлага,
Ёшим ювса қудам ҳар тошлага,
Шоир бўлиб яшолмасман бошқала —
Ватанимни қўз ёш бўлиб севаман.

Оқришган қўқратини тангаллаб,
Вурғудимда жон қолса ҳам тангаллаб,
«Халқим» деган сўзини айтсам амаллаб,
Ватанимни бемор бўлиб севаман.

Янги Фуқаролик кодексида ворислик ҳуқуқига оид янгиликлар

Оила ва мерос
ишчи гуруҳи
таклифлари
асосида

Фуқаролик қонунчилигини бозор иқтисодиёти тамойиллари ва халқаро стандартларга мувофиқ модернизация қилиш, бозор иқтисодиётини янада ривожлантириш учун замонавий фуқаролик-ҳуқуқий асос яратиш мақсадида Ўзбекистон Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги 5464-фармойиши билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепцияси тасдиқланди ҳамда фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш бўйича идоралараро комиссия тузилди.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Фуқаролик кодекси лойиҳаси асосан Адлия вазирлиги ҳузуридаги Ҳуқуқий сиёсат тадқиқот институти томонидан тайёрланди.

Оила ва мерос ҳуқуқи бўйича тузилган ишчи гуруҳ ҳам ўз ишини тасдиқланган режа асосида олиб борди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилиги мерос ҳуқуқи бўйича таҳлил қилиниб, эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси ва мерос шартномасига оид қоидаларни киритиш, мерос қолдирувчи ва меросхўр кредиторларининг ҳимоясини кучайтириш, меросни қабул қилиб олиш муддатларини белгилаш йўли билан мерос ҳуқуқини такомиллаштиришни назарда тутувчи нормалар аниқлаб олинди. Фуқаролик қонунчилигининг мерос ҳуқуқига оид нормалари хатловдан ўтказилиб, натижалари умумлаштирилди. Оила ва мерос ҳуқуқи бўйича 6

Биринчидан

Ворислик тўғрисидаги умумий қоидаларда ворислик тушунчаси белгиланди ва таъриф берилди.

Жумладан, вафот этган шахснинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бошқа шахсларга (меросхўрларга) ўтиши юридик факт сифатида қаралиб, императив норма мақомини белгилайди. Бундай амалиёт Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг 1110-моддасида, Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1038-моддасида, шунингдек, Украина Фуқаролик кодексининг 1216-моддасида ўз аксини топган.

Адлия вазирӣ раҳбарлигидаги идоралараро комиссия таркибига давлат идоралари вакиллари билан бир қаторда мамлакатимизнинг таълиқли олимлари, амалиётчилар ҳам киритилди.

Комиссия томонидан:

- Фуқаролик кодексининг янги таҳририни тайёрлашда иш ҳажми катта бўлишини инобатга олиб, энг аввало, фуқаролик қонунчилигини соҳаларга бўлган ҳолда 8 та йўналишда ишчи гуруҳлар ташкил этилди.
- Ишчи гуруҳларнинг намунавий режалари ҳамда фуқаролик ҳуқуқи соҳасидаги илғор хорижий тажрибани ўрганиш режаси тасдиқланди.

та кодекс, 23 та қонун, Президентнинг 10 та қарори ва фармойиши, Вазирлар Маҳкамасининг 41 та қарори, 10 та идоравий ҳужжат ва Олий суд пленумининг 7 та қарори ўрганиб чиқилди.

Ворислик ҳуқуқи бўйича Германия, Франция, Латвия, Польша, Қозоғистон, Россия каби хорижий мамлакатлар тажрибаси ўрганиб чиқилиб, қиёсий жадвал тайёрланди. Амалга оширилган ишлар ҳамда қонунчиликка бериладиган таклифлар ишчи гуруҳ йиғилишларида қўриб чиқилди. З.Мусаева, М.Каримова, Д.Анварова ҳамда У.Шорахметовларнинг фуқаролик қонунчилигига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш юзасидан берган таклифлари инобатга олинди.

Оила ва мерос ҳуқуқи ишчи гуруҳи томонидан ўрганишлар натижасида Фуқаролик кодекси лойиҳасига бир қанча янги ҳуқуқ институтлари киритилди.

Ворисликни қабул қилиш асослари аниқлаштирилди. Латвиянинг ҳуқуқий тартибга солиш тажрибасидан фойдаланган ҳолда ворислик васият ва қонун бўйича ёхуд ҳар иккала асосга кўра амалга оширилиши белгиланди.

Амалдаги фуқаролик қонунчилигига мувофиқ ворислик васият ёки қонун бўйича амалга оширилган.

Иккинчидан

Учинчидан

Мерос таркибидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар бойитилмоқда. Хусусан, мерос таркибига мерос қолдирувчининг вафотига қадар расмийлаштирилмаган мулкӣ ҳуқуқлари, шу жумладан, уларни рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқини расмийлаштириш учун зарур бўлган ҳуқуқлар ҳам киритилмоқда.

Амалиётда мерос қолдирувчи мол-мулк сотиб олган (автотранспорт, турар жой ва бошқалар), бироқ мол-мулкни расмийлаштириш жараёни унинг ўлими сабаб амалга оширилмаган ёки яқунланмаган ҳолатлар кўп учрайди. Мазкур ҳолатлар меросхўрларнинг ҳуқуқлари бузилишига олиб келади.

Меросхўр бўлиши мумкин бўлган юридик шахслар тушунчаси аниқлаштирилди. Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепциясига мувофиқ, турлича шарҳланадиган ёки амалиётда қўлланиши масаласида тушунтиришларни талаб қиладиган нормаларни чиқариб ташлаш ёки такомиллаштириш белгиланган.

Беларус фуқаролик қонунчилиги тажрибасидан фойдаланган ҳолда янги таҳрирдаги Фуқаролик кодексига юридик шахсларнинг меросхўр сифатидаги ҳуқуқларини аниқлаштирувчи норма киритилмоқда. Жумладан, мерос очилгунга қадар тузилиб бўлган ва мерос очилган вақтда фаолият юритаётган юридик шахслар, шунингдек, давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам васият бўйича меросхўр бўлишлари мумкинлиги белгиланди. Ўшаш қоида Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1044-моддасида ҳам мавжуд.

Тўртинчидан

Бешинчидан

Меросхўр нолойиқ деб топилган ҳолларда мол-мулкни қайтариш мажбурияти аниқлаштирилмоқда. Хусусан, ворисликдан четлатилган шахс, яъни нолойиқ меросхўр меросдан қабул қилиб олган барча мол-мулкни қайтариб бериши белгиланди.

Мазкур норма амалиётга жорий этилганда суд қарори билан нолойиқ меросхўр деб топилган шахс мерос қилиб олган мулкка зарар етказган ёки қасддан йўқ қилган ҳолатларда мулкнинг ҳақиқий қийматини тўлаши лозим бўлади. Хорижий давлатлар, масалан, Франция, Германия ва Польша фуқаролик қонунчилигида ҳам нолойиқ меросхўрлар асоссиз олинган барча мол-мулкни қайтариб беришга мажбурлиги белгиланган. Хусусан, Франция Фуқаролик кодексининг 729-моддасига мувофиқ, ворисликдан четлатилган шахс мерос қилиб олинган мулк ва мулк орқали олинган ҳар қандай даромадни ҳам қайтариб бериши белгиланган.

Мерос олишда эрнинг (хотиннинг) ҳуқуқига аниқлик киритилди. Жумладан, Польша фуқаролик қонунчилиги тажрибасидан келиб чиқиб, вафот этмаган эрга (хотинга) тегишли бўлган ворислик ҳуқуқи мерос қолдирувчи билан никоҳда бўлиб, биргаликда орттирилган ва уларнинг биргаликдаги мулки бўлган мол-мулкнинг муайян қисмига нисбатан бўлган мулк ҳуқуқига дахл қилмаслиги тўғрисидаги норма билан бойитилди.

Эр-хотиндан бири вафот этган тақдирда уларнинг биргаликда орттирилган мол-мулкдаги вафот этган эрнинг (хотиннинг) улуши мерос таркибига кирмаслиги, ушбу мулк тўлиқ вафот этмаган эрнинг (хотиннинг) мулки экани тўғрисидаги норма киритилди.

Мазкур янги норма ҳуқуқни қўллаш амалиётида ота-онасининг мулкий улушларини ажратиш бўйича меросхўрлар ўртасидаги узоқ муддатли ҳуқуқий низоларни тартибга солишга ёрдам беради.

Еттинчидан

Қонун бўйича мерос олинганида меросни муҳофаза қилиш ва уни бошқариш тўғрисидаги норма янги қоидалар билан бойитилди. Жумладан, васиятномани ижро этувчи ёки мерос очилган жойдаги нотариус меросхўрлар, васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар ва бошқа манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида меросни муҳофаза қилиш ва бошқариш бўйича зарур чораларни кўриши белгиланди.

Россия фуқаролик қонунчилиги тажрибасидан келиб чиқиб, мерос таркибини аниқлаш ва уни муҳофаза қилиш мақсадида банклар, кредит ташкилотлари ва бошқа юридик шахслар нотариуснинг сўровига кўра мерос қолдирувчига тегишли бўлган мол-мулк ҳақидаги маълумотларни бериши мажбурийлиги ҳамда нотариус ушбу маълумотларни фақат васиятномани ижро этувчи ва меросхўрларгагина маълум қилиши мумкинлиги белгиланди.

Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепциясига мувофиқ мерос ҳуқуқини, хусусан, мерос қолдирувчи ва меросхўр кредиторларининг ҳимоясини кучайтириш йўли би-

лан такомиллаштириш белгиланган. Мазкур қоида Латвия фуқаролик қонунчилигида мавжуд бўлиб, мерос мол-мулкни қўриқлаш билан боғлиқ чораларни кўриш мажбурияти юклатилган шахслар доирасини белгилайди.

Шунга кўра, мерос қолдирувчи ва меросхўр кредиторларининг манфаатларини таъминлаш мақсадида нотариусга мерос таркибини аниқлаш ҳуқуқи берилмоқда. Мазкур қоида меросхўрларга тегишли ташкилотлар, шу жумладан, банк ва бошқа кредит ташкилотларида сақланаётган мерос таркибини (пул, қимматли қоғозлар ва бошқаларни) аниқлашга ёрдам беради.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, янги таҳрирдаги Фуқаролик кодексида киритилган ворислик тўғрисидаги умумий қоидаларга тааллуқли янги ҳуқуқий институт ва нормалар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини самарали ҳимоялашга хизмат қилади.

Дилдора АНВАРОВА,

Адлия вазирлиги ҳузуридаги
 Ҳуқуқий сиёсат тадқиқот институти масъул ходими,
 Оила ва мерос ишчи гурӯҳи аъзоси

Ҳадя муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг тарихий ривожланиши

Қадимда хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан ашёларнинг айланиши ва унинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтишига қаратилган шартномалар пайдо бўлди ва кенг тарқала бошлади. Бундай турдаги шартнома «пул пайдо бўлмасдан олдин амалда бўлиб, бевосита ашёни ашёга алмаштиришни, яъни айирбошлашни (permutatio) назарда тутган. Бу ўз навбатида натурал хўжалик юритишдан айирбошлашга ўтган жамиятнинг иқтисодий шартларига мос бўлган»¹.

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. М.: Новый юрист, 1998. С. 396.

Ҳады ҳам меҳр-муруват кўрсатиш, қариндошчилик алоқаларини мустақамлаш ҳамда уларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ночорларга ёрдам кўрсатиш рамзи сифатида ўзининг узоқ тарихий ўтмишига эга.

Ҳады фуқаролик ҳуқуқининг қадимий институтларидан бири ҳисобланиб, қадимги Рим давлатининг республика давридаёқ (милоддан аввалги V-I асрлар) мулк ҳуқуқи вужудга келишининг асосларидан бири сифатида тан олинган. Рим ҳуқуқида ҳады – «*actum donationis*», яъни, ҳады тўғрисидаги норасмий келишув ҳисобланган. Рим ҳуқуқида шартномаларнинг контракт ва пактларга таснифланишига мос равишда ҳады тўғрисидаги норасмий келишув «*Acta Legitima*» тоифасидан бўлиб, император қонунчилигида даъво қилиш орқали ҳимояга эга пактлар бўлган. Рим ҳуқуқига кўра, бир тараф иккинчи тарафга ашёни (ёки ўз мулкнинг бирор қисмини, масалан, талаб қилиш ҳуқуқини) ўз саҳийлигини намоён қилиш мақсадида (*animus donandi*) бериши ҳады деб тан олинган. Ҳады ашёни мулк қилиб бериш, муайян пул суммасини тўлаш, сервитут ўрнатиш ва шу қабилардан иборат бўлган. Ҳадыннинг алоҳида кўриниши ваъда қилиш бўлган, яъни, ниманидир бериш, қандайдир хатти-ҳаракатларни амалга ошириш ва бошқаларни ваъда бериш². Агарда ҳадыни ваъда қилиш стипуляция шаклида амалга оширилган бўлса, юридик кучга эга бўлган. И.А. Покровский ўзининг «Рим ҳуқуқи тарихи» асарида куйидагиларни ёзади: «Императорлик ҳуқуқида кейинчалик келишувларнинг айримлари бевоҳита қонунга кўра даъво кучига эга бўлди. Сеп бериш (*actum dotis*)да шундай тартиб ўрнатилган, энг асосийси эса ҳадыни ваъда қилиш – «*donatio*» ҳисобланган. *Donatio* турли шаклларда амалга оширилиши мумкин бўлган: бевоҳита ашёни бериш йўли билан, қарздан кечиш йўли билан, ҳадыни ваъда қилиш йўли билан. Ҳадыни ваъда қилиш (*donatio*) нафақат республика даврида, балки классик юристлар ҳуқуқида ҳам агарда *stipulatio* (писанда, қўшимча шарт) шаклида амалга оширилган бўлса ҳақиқий

ҳисобланган. Оддий *actum donationis* юридик кучга эга бўлмаган»³.

Рим ҳуқуқида *stipulatio* деганда муайян тарзда оғзаки ифодалаш назарда тутилганки, унга кўра, савол берилаётган шахс ундан сўралган нарсани қилиши ёки беришини айтиб жавоб беради. Бироқ Рим ҳуқуқи фанида *stipulatio* келиб чиқиши тўғрисида ягона фикр йўқ. Классик Рим ҳуқуқида ҳадыни ваъда қилиш фақатгина стипуляция шаклида амалга оширилган бўлса юридик кучга эга бўлган, бошқа барча келишувлар бўйича эса ҳеч қандай мажбурият вужудга келмаган.

Бунга эрамиздан аввалги 204 йилдаги Цинций қонунларида (*Lex Cincia*) мажбуриятнинг стипуляция шаклига қўшимча тарзда ҳадыннинг миқдорини қайта кўриб чиқиш орқали ҳады шартномасининг қўлланиш доирасини қонуний чеклаш мисол бўла олади. Цинций қонунларига кўра, белгиланган суммадан юқори бўлган ҳады таққиланган, фақатгина ҳады қилувчининг яқин қариндошларига тааллуқли ҳады актларигина истисно тариқасида қабул қилинган.

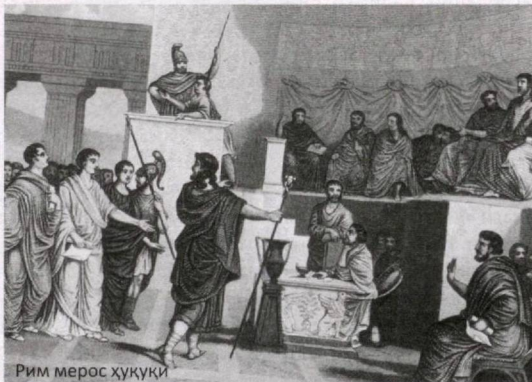
Мутлақ монархия даврида *lex Cincia* муомаладан чиқарилди ва унинг ўрнига ҳады актлари учун суд томонидан рўйхатга олиш (*insinuatio* – лотинчада «ишора» маъносини англатади) зарурлиги ўрнатилди. Унга кўра, ҳар қандай ҳады суд олдида эълон қилиниши ҳамда реестрга киритилиши шарт бўлган. Бу илк мартаба император Константиний Хлор томонидан киритилган ва кейинчалик Константин томонидан тасдиқланган. Юстиниан 500 «*solidi*» (олтин)дан ортик

²Новицкий И.Б. Римское частное право. Учебник. -М., 1972. С.250.

³Покровский И. А. История римского права. -СПб., 1998. С. 395.

суммадаги ҳадяни суд томонидан рўйхатга олиш (*insinuatio*)ни белгилади, бундан паст суммадаги ҳадялар эса бундай расмийлаштиришларсиз ҳам ҳақиқий ҳисобланган. Бунинг натижасида эса оддий *rustum donationis*, яъни ҳадя тўғрисидаги норасмий келишувлар ҳам даъво ҳуқуқига эга бўлди. Шундай қилиб Рим ҳуқуқининг императорлик даврида ҳадя шартномаси, шунингдек, ҳадяни ваъда қилиш қандай шаклда амалга оширилишидан қатъи назар одатий шартнома сифатида тан олинган ҳамда қонуний ҳимояга эга бўлган.

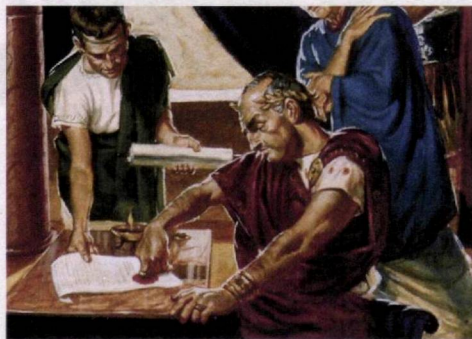

Рим мерос ҳуқуқи

* * *

Рим ҳуқуқшуносларининг ўзига хос конструкцияларидан бири – *mortis causa donatio*, яъни ўлимдан кейинги ҳадяга тўхталиб ўтамиз. Рим ҳуқуқшунослари бу битим ўзида ўлим ҳолати билан боғлиқ битим белгиларини ифодаласа ҳам уни ҳадя деб номлашган. Бундай шартномалар асосан ҳадя қилувчи ўз мулкни ҳаётлигида ҳадя олувчида эмас, ўзида сақлаб туришни афзал билганда, бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам мулкни меросхўрларга эмас, балки ҳадя олувчига қолдиришни хоҳлаганида тузилган. Бу билан ҳадя меросни бекор қилиш билан тенглаштирилиб,

ушбу шартноманинг модификацияси классик «*donatio*» тушунчасидан борган сари узоқлашиб борди. Ушбу шартнома *inter vivos* (лотинчада «тириклар орасида» маъносини англатади) битимининг кўпгина белгиларини (масалан, икки тарафлама битим хусусияти, яъни ҳадяни бекор қилиш учун ҳадя олувчининг розилиги зарурлиги ва бошқаларни) ўзида ифодалашига қарамасдан, император Юстиниан ушбу шартнома ўлим ҳолати билан боғлиқ тарзда тузилади деган фикрга келган. Кейинчалик Рим ҳуқуқида ҳадя олувчи ва унинг оила аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида иккита муҳим қоида мустаҳкамланди. Биринчидан, эр-хотинлар ўртасидаги ҳадя тўғридан-тўғри тўлиқ ва ҳеч қандай истисносиз тақиқланди. Эр (хотин) хотини (эри) дан ҳадя олса, бегона мулкка эгалик қилаётган ва бунинг билган бўлади. Иккинчидан, ҳадя қилувчига ҳадяни қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқи берилди. Ҳадяни қайтаришга ҳадя олувчи томонидан ношукурчилик қилиниши (Юстиниан қонунларига кўра, ҳадя қилувчини қаттиқ хафа қилиш, унинг ҳаётига хавф туғдириш ва бошқалар) ёки яшаш шароитларининг ўзгариши (масалан, ҳадя амалга оширилгандан кейин туғилган фарзандлар ва уларни боқиш) асос бўлиб хизмат қилган.

* * *

Ўзбекистон ҳудудида VII асрлардан то XX аср бошларига қадар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар мусулмон ҳуқуқи меъёрлари асосида тартибга солинган. Албатта, бунда мусулмон ҳуқуқининг суннийлик оқими, ханафия мазҳаби асосий ўрин эгаллаган. Мусулмон ҳуқуқи амал қилган даврларда ҳуқуқнинг асосий манбаи Қуръони карим ҳисобланган. Қуръони каримда мол-мулк, мерос, васийлик ва ҳомийлик, ҳадя, хайр-эҳсон, мажбурият муносабатларида аҳдга содиқлик ва шу каби масалаларни тартибга солувчи кўрсатмалар мавжуд. Қуръони каримда тартибга солинмаган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар сунна, ижмо, қиёс орқали тартибга солинган. Сунна – Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзлари, кўрсатмалари, хатти-ҳаракатларидир. Улар ҳадислар ҳам дейилади. Ҳадислар Қуръондан кейинги иккинчи муқаддас манба ҳисобланади. Ижмо – Қуръон ва ҳадисда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда фақиҳлар ва мужтаҳидларнинг кўрсатмаларига асосланиб ҳукм чиқариш, яъни фатво беришдир. Қиёс – исломда шариат манбаларидан бири бўлиб, Қуръон, сунна, ижмода бирор ҳуқуқий масалага аниқ жавоб топилмаганида, уни шунга ўхшаш масалага таққослаш йўли билан ҳукм чиқаришдир⁴.

Ҳадя ва хайр-эҳсон муносабатлари мусулмон ҳуқуқида батафсил ҳуқуқий тартибга солинган бўлиб, у чуқур маънавий-руҳий, ахлоқий ва тарбиявий аҳамият касб этган. Хусусан, мусулмон ҳуқуқида ҳадя «ҳиба» дейилиб, «фиқҳ қошинда ўзининг мулкинда бўлган нарсани ёт кишига баробарина нарса олмасдан мулк қилиб бермоқдир»⁵ деб таърифланади.

Ислом дунёсидаги буюк фиксҳунослар Муҳаммад бин Аҳмад бин Абу Сахлас-Сарахсийнинг «ал-Мабуот», Юсуф ал-Хусайн ас-Самарқандийнинг «Милтакат насири», Шайхулислом Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» ҳамда Мақсудхўжа ибн Мансурхўжанинг «Мажмаъ ул-мақсуд» асарларида ҳадя муносабатларига алоҳида эътибор қаратилган.

Мусулмон ҳуқуқида ҳадя ва хайр-эҳсон муносабатларининг ҳуқуқий асослари энг аввало Қуръони каримда назарда тутилган бўлиб, «Бақара» сурасининг 267-оятда «Эй, мўминлар, касб қилиб топган нарсаларингизнинг ҳалол-покизаларидан ва Биз сизлар учун ердан чиқарган нарсалардан инфоқ-эҳсон қилингиз! Эҳсон қилиш учун улардан ўзингиз фақат кўз юмиб туриб оладиган – паст-нопоқларини танламангиз! Ва билингизки, албатта Оллоҳ беҳожат ва ҳамду сано эгаси бўлган зотдир»⁶ дея таъкидланади.

Ислом динида ҳадя ва хайр-эҳсон қариндошлар ўртасидаги муносабатларни ҳамда инсонлар ўртасидаги дўстликни мустақкамловчи восита сифатида эътироф этилади. Ҳибадан, яъни инъом ва эҳсондан мақсад дунёда дўстлик ва ошноликдир. Ҳадиси шарифда «Тамаду ва талибу», яъни «Бир-бирингизга инъом ва эҳсон қилингизлар, бир-бирингизга дўст бўласизлар» дейилган⁷.

Мусулмон ҳуқуқида ҳадя шартномасини тузишга алоҳида эътибор қаратилади. Эътиборли жиҳати шундаки, ҳадя шартномасини тузиш ташаббуси ҳадя қилувчида бўлади. Масалан, «Сенга яхшиладим ва бердим», – демоқ ва буларга ўхшаган сўзлар билан ҳиба дуруст бўлади. Бас, агар

⁴ И. Б. Зокиров. Фуқаролик ҳуқуқи. 1 қисм. Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр. –Т.: ТДЮИ, 2009. 12-бет.

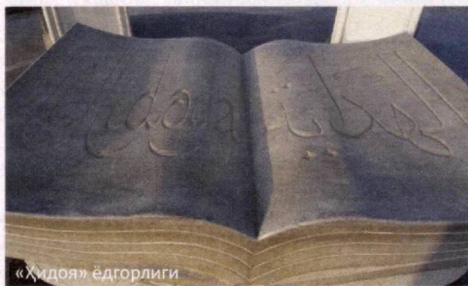
⁵ Мухтасар. (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). –Т.: Ҷўлпон нашриёти. 1994. –186-187-бет.

⁶ Шайх Алоуддин Мансур. Қуръони карим ўзбекча изоҳли таржумаси. –Т.: Қуръони каримни ўрганиш илмий маркази, 2004. 77-бет.

⁷ Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъ ул-мақсуд: 2-китоб / Масъул муҳаррир: Шайх Абдулазиз Мансур. – Т.: «Sharq», 2015. 192-бет.

бир киши бир одамга «Бу сенга» – деса, ҳиба қилганга икром қилибди. Чунончи, «Муҳит» китобида келтирилган. «Заҳирийя» китобида шуки, агар бир киши «Бу чўрини менга бағишлагин» деса, чўрининг хожаси «Сенга фидо бўлсин» деса ёки «Сендан аялмайди» деса, ҳиба бўлмайди⁸. Кўриниб турибдики, бирор нарсани ўзига беришни сўраса ва унга шу нарса текинга берилса ҳам мусулмон ҳуқуқида ҳадя ҳисобланмайди.

Ҳадя шартнома ҳисобланар экан, мусулмон ҳуқуқида ҳам ҳадя олувчининг розилиги муҳим аҳамият касб этади. Ҳадя олувчи ҳадяни қабул қилдим деб тасдиқлаши ёки ҳадяни қабул қилганлигини имо-ишора билан ҳам тасдиқлаши мумкин бўлган. Хусусан, ҳибани оладиган одам ҳиба мажлисида ҳиба қилинган нарсани қабул қилиб

«Хидоя» ёдгорлиги

олмоғи билан ҳиба тўлиқ бўлади, яъни ҳиба олган кишининг мулкига киради ва агар ҳиба қиладиган одамнинг сариҳ ва равшан жавоби бўлмаса ҳам.

Таъкидлаш жоизки, мусулмон ҳуқуқида ҳадянинг предмети ҳам алоҳида тартибга солинган. Масалан, шериклик бўлинмаган ва тақсим қилинмаган ер ва ҳовлини, қатта уйни икки киши ҳиба қилмоғи дуруст эмас. Аммо тақсим қилмоқ мумкин бўлмаган нарсаларда, масалан, кичик уй, ҳаммом ва тегирмонга ўхшаган нарсаларда ҳиба қилмоқ дуруст бўлади. Бас, ҳиба қилинган нарса тақсим қилиниб, ундан кейин бағишланган кишига топширилса, у ҳиба дурустдир⁹. Ҳали қўлга киритилмаган ёки асосий ашёдан ажратилмаган мол-мулкни ҳадя қилиш ҳақиқий ҳисобланмаган. Масалан, кўйнинг олинмай турган юнгини, дарахтнинг устидаги мевани, ердаги ўрилмаган ва йиғилмаган экинни ва ерда кўкариб турган дарахтни ҳиба қилмоқ, яъни беэвас инъом ва эҳсон қилмоқ. Булар тақсим қилинмаган шериклик мол каби бўлган. Ҳиба дуруст бўлмаслигининг сабаби улар асосий ашёдан ажралмай бир бутун бўлиб, тақсим қилинмаган шериклик молга ўхшаб қабзига олмоқни ман қилади. Хусусан, «Хидоя»да ҳам «агар молнинг сутини соғиб олса, экинни ўриб олса, дарахтни кесиб олса, мевани узиб олса ва ҳиба қилган одамига топширса, дуруст бўлади» деб таъкидланади.

Шунингдек, мусулмон ҳуқуқида ҳадяни бекор қилиш мумкин бўлмаган етти ҳолат санаб ўтилган бўлиб, улар қуйидагилар:

Биринчи, ҳиба қилинган нарсага муттасил нарсанинг қўпаймоғи, масалан, ҳиба қилинган нарсага дарахт ўтқазмоғи ва иморат қилмоғи. У ҳиба қилинган нарсанинг семирмоғи ва чиройли бўлмоғига ўхшаш.

Иккинчи, ҳиба қилган одамнинг ё ҳиба олган одамнинг бирининг ўлмоғи.

Учинчи, ҳиба учун баробарига нарса бермоғи ва агар у берилган нарса ажнабий кишидан бўлса ҳам. Масалан, берган ҳибанинг ўрнига бу нарсани ол деб бермоқ.

Тўртинчи, ҳибани сотмоқ ё бировга инъом қилмоқ ё бошқа сабаб билан у ҳибанинг олган киши мулкидан чиқмоғи.

Бешинчи, ҳиба вақтида ҳибани олган билан берганнинг эр ва хотин бўлмоқлари.

Олтинчи, ҳиба қилган киши билан ҳибани олганнинг бирига маҳрам бўлмоқлари, яъни никоҳи ҳаром қариндош бўлмоқлари.

Еттинчи, ҳиба қилинган нарсанинг ҳалок ва нобуд бўлмоғи. Ушбу етти хил ҳукмнинг бири мавжуд бўлса, ҳиба қилган киши қайтариб ололмайди¹⁰.

Ўқоридагилардан кўриниб турибдики, мусулмон ҳуқуқида ҳадя ва хайр-эҳсон реал шартномавий муносабатлар ҳисобланиб, фикҳшунос олимлар томонидан Куръони карим ва ҳадиси шарифлар асосида батафсил тартибга солувчи нормалар ишлаб чиқилган.

⁸ Ҷша жойда. 192-193 бетлар.

⁹ Ҷша жойда. 193 бет.

¹⁰ Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъ ул-мақсуд: 2-китоб / Масъул муҳаррир. Шайх Абдулазиз Мансур. - Т.: «Sharq», 2015. 196-197-бетлар.

1917 йил Октябрь инқилобидан сўнг мамлакатимизда мусулмон ҳуқуқи бекор бўлиб, совет қонунчилиги амал қила бошлаган. Дастлаб собиқ совет қонунчилигининг ҳада шартномасига нисбатан муносабати салбий бўлган. Йирик бойликлар алоҳида шахслар қўлида тўпланиб қолишига йўл қўймаслик мақсадида қонун чиқарувчи орган БМИКнинг 1918 йил 20 майдаги «Ҳадялар ҳақида»ги декрети билан ҳада шартномаси шакли ҳамда ҳада этиш мумкин бўлган мулкнинг энг катта миқдори белгиланиб, 10 000 рублдан юқори миқдордаги мулкни ҳада қилиш ҳуқуқи чеклаб қўйилди. Ушбу декрет вафот этган шахснинг мулкни ҳада этишни тақиқлаб, шартномани ҳақиқий эмас деб топиш оқибатларини ҳам белгилади. 1000 рублдан 10 000 рублгача бўлган мулкни ҳада қилишда нотариал ёки суд акти шаклига риоя қилиниши шарт бўлган, акс ҳолда ҳақиқий эмас деб топилган¹¹.

Шунга мос равишда кўрсатилган тақиқлар 1922 йилдаги РСФСР Гражданлик кодексининг 138-моддасида ҳам ўз ифодасини топди. Таъкидлаш жоиз, 1927 йил Ўзбекистон ССР ГК қабул қилинганга қадар мамлакатимиз ҳудудида РСФСР ГК амалда бўлган. Ҳадяни тақиқлаш БМИКнинг 1918 йил 27 апрелдаги «Меросни бекор қилиш тўғрисида»ги декрети билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ушбу декрет қондаларининг бузилишига йўл қўймаслик, давлат божини тўламастик учун мулкни яширишнинг олдини олиш мақсадлари кўзланган. Шундай қилиб, РСФСР Гражданлик кодексининг «Шартномалардан келиб чиқадиغان мажбуриятлар» деб номланган II кичик бўлимида ҳадяни текинга тузиладиган шартнома сифатида ифодаловчи битта модда (138-модда) мустақамланди. Кўриб чиқилаётган тарихий даврда фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги сиёсат хусусий мулк ҳажмини қисқартиришга қаратилганлиги билан характерланиб, шу асосда мерос ва ҳада ҳажми чеклаб қўйилган эди¹².

1926 йилга келиб БМИК ва СССР ХКСнинг қарори билан 1918 йилда ҳадянинг суммасига нисбатан ўрнатилган чекловлар олиб ташланиб, 1922 йилдаги РСФСР Гражданлик кодексининг 138-моддаси янги тахрирда қабул қилинди ва у

ҳада шартномасига бағишланган ягона норма бўлиб қолди. У қуйидаги қондани ўрнатган эди: «Минг рублдан ортиқ суммадаги мулкдан текинга воз кечиш (ҳада) шартномаси нотариал тасдиқланиши шарт, акс ҳолда ҳақиқий эмас деб топилади».

1927 йилдаги ЎзССР Гражданлик кодекси қирқ йилга яқин амалда бўлди. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқига муносабат янги иқтисодий сиёсат ва иккинчи жаҳон урушидан кейинги режали иқтисодиёт шароитига мос равишда Гражданлик кодексининг айни нормалари шарҳларида ўз ифодасини топди. Хусусан, урушдан кейинги даврдаги фуқаролик ҳуқуқига оид адабиётларда ҳада фақатгина ашё ёки пулни текинга ўзидан бегоналаштириш каби тор тушунча сифатида мустақамланиб қолди.

1950-йиллар ўрталарида СССР Гражданлик кодекси лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бу ҳолат иттифоқдаги республикаларнинг номига бўлса ҳам давлат суверенитети мавжудлигини амалда йўққа чиқариб, ягона қонунни жорий этишга олиб келиши мумкин эди. Бироқ 1957 йилда СССР Конституциясига киритилган ўзгаришлар, яъни «иликлик» (оттепель) даври бу ғояни амалга оширишга тўсиқ бўлди. 1956–1964 йилларда фуқаролик қонунчилигини кодификациялаш бўйича цивилист олимлар ўртасида жуда катта баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди.

СССР ва иттифоқдош республикалар Гражданлик қонунчилиги асослари асосида ишлаб чиқилган ва 1963 йил 23 мартда қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодекси 8 бўлим, 622 моддadan иборат бўлган. Унинг мазмунига коммунистик мафкура ақидалари сингдирилган бўлиб, давлат мулкнинг имтиёзли ҳуқуқий ҳолати фуқароларнинг мулк ҳуқуқи чекланганлиги, жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик қилиш имкониятлари назарда тутилмаганлиги, жуда кўп масалаларни тартибга солиш маҳкамавий ҳужжатлар ихтиёрига бериб қўйилганлиги ва шу каби ҳолатларда ўз аксини топган¹³. Ушбу кодекс 1964 йил 1 январдан кучга киритилган.

¹¹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Кн. 2: Договоры о передаче имущества. М., 2003. С. 292.

¹² Граве А., Новицкий И. Б. Отдельные виды обязательств. М., 1948. - С. 128.

¹³ И. Б. Зокиров. Фуқаролик ҳуқуқи. I қисм. Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр. –Т.: ТДЮИ, 2009. 13–бет.

Ваҳоланки, янги кодекс қабул қилингани билан совет давлатининг ижтимоий сиёсатида ҳада шартномасига нисбатан ҳеч қандай ўзгариш бўлмади. Ўзбекистон ССРнинг 1964 йилдаги Гражданлик кодекси «Мажбуриятнинг айрим турлари» деб номланган III бўлимининг 24-боби «Ҳада» деб номланиб, ҳада шартномасининг шаклига алоҳида эътибор қаратилган учта модда (274–276-моддалар)дан иборат эди. Бу эса мазкур шартномани қўллаш доираси кескин тора-йиб кетишига олиб келди ҳамда бу нарса социалистик ахлоқ принципларига ҳавола қилиш билан оқлаб келинди.

Ўзбекистон ССРнинг 1964 йилдаги Гражданлик кодекси 274-моддасига кўра, ҳада шартномаси бўйича бир тараф (ҳада қилувчи) мулкни иккинчи тарафнинг (ҳада олувчининг) эгаллигига текинга топширган. Гражданлар томонидан ўз мулкларининг давлат, кооператив ёки жамоат ташкилотларига ҳада қилинишида бу мулклардан муайян ижтимоий фойдали мақсадларда фойдаланиш шарт қилиб кўрсатилиши мумкин бўлган.

Ўзбекистон ССР ГКнинг 275-моддасига кўра, 500 сўмдан ошиқ суммага тузиладиган ҳада шартномаси нотариал гувоҳлантирилиши лозим бўлган. Граждан томонидан мулкни давлат, кооператив ёки жамоат ташкилотига ҳада қилиш шартномаси оддий ёзма шаклда тузилган. Уй-жойни ҳада қилиш шартномаси нотариал гувоҳлантирилиши ва меҳнаткашлар депутатлари маҳаллий советининг ижроия комитетида рўйхатдан ўтказилиши лозим бўлган. Мазкур

модданинг биринчи қисмида 500 сўмдан ошиқ суммага тузиладиган ҳада шартномаси нотариал гувоҳлантирилиши лозимлиги белгиланган бўлса-да, валюта билан боғлиқ ҳада шартномалари ҳам нотариал гувоҳлантирилиши шарт бўлган.

ЎзССР ГК 275-моддасининг мазмунидан кўриниб турибдики, ҳада шартномаси фақат реал шартнома деб тан олинган. Хусусан, Ф.Х. Сайфуллаев «Ҳада шартномаси реал шартномалар группасига кирадиган шартнома бўлганлиги тўғрисида мазкур шартнома мулкнинг ҳада олувчига топширилган пайтидан бошлаб тузилган ҳисобланади»¹⁴ деб фикр билдиради. Ҳада бундай тор тушуниш катта аҳамиятга эга бўлган. Бироқ 1964 йилдаги ЎзССР ГКда ҳада шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар қаторига (айир-бошлаш шартномасидан кейин) жойлаштирилса-да, ҳада шартномасининг мазмуни фуқаролик ҳуқуқи тизимида бундай ўрин эгаллашига мос бўлмаган.

Ҳақиқатан ҳам ҳада шартномаси (ҳада қилувчи учун ҳам, ҳада олувчи учун ҳам) мажбурият туғдирмаган. Чунки ҳада текинга тузиладиган шартнома бўлиб, ҳада олувчи томонидан ҳеч қандай эквивалентни назарда тутмайди, яъни ҳада олувчида ҳеч қандай мажбурият бўлмайди. Ҳада шартномаси ашё топширилган пайтдан бошлаб тузилган ҳисобланар экан, демак ҳада қилувчи учун ҳам ҳеч қандай мажбурият туғдирмайди. Ваҳоланки, у ҳада бундай топшириб бўлган бўлади, акс ҳолда ҳада шартномаси қонунга зид бўлиб, тузилмаган ҳисобланади. Шундай қилиб, тузилган ҳада шартномаси ҳада қилувчига ҳам, ҳада олувчига ҳам ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбурият туғдирмайди.

Кўриниб турибдики, совет давлатининг ҳада шартномасига муносабати ўша даврдаги ғоявий-сиёсий қарашлар таъсирида бўлган ва унинг қўлланиш доираси кескин тор қилиб белгилаб қўйилган ҳамда социалистик ахлоқ принципларига ҳавола қилиш билан оқлаб келинган.

¹⁴ Ўзбекистон ССР Гражданлик кодексига шарҳлар. Муаллифлар жамоаси / Масъул редакторлар: М.Восиқова, Ф.Сайфуллаев. –Т.: Ўзбекистон, 1976. 22-бет. (24-бобнинг муаллифи Ф.Х.Сайфуллаев).

* * *

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришгач, мамлакатимизда бозор муносабатларини қарор топтириш, ҳуқуқий демократик давлатни шакллантириш бош мақсад сифатида белгилаб олинди. Амалдаги ГК эса бу вазифаларни бажара олмас эди. Шу сабабли ҳам ўша даврдан бошлаб фуқаролик қонунчилиги ривожидан янги босқич бошланди. Бу босқичнинг характери хусусияти шундаки, бунда ГКнинг иқтисодиёт соҳасини тартибга солувчи меъёрлари амалда қўлланмай қўйилди. Улар ўрнига «Мулкчилик тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик тўғрисида»ги, «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида»ги, «Кооперация тўғрисида»ги, «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонунлар ишлай бошлади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин фуқаролик қонунларини бозор тизими, ҳуқуқий демократик давлат талаблари, ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида янгилаш вазифаси қўйилди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда эски ГК ўрнига жорий қонунларни узвий боғлайдиган, яхлит тизимга соладиган, улар ўртасидаги мутаносиб-

ликни таъминлайдиган янги ФК ишлаб чиқиш лозим эди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисми 1995 йил 21 декабрда, иккинчи қисми эса 1996 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан қабул қилинди ва 1997 йил 1 мартдан кучга киритилди. Унда «Мажбуриятларнинг айрим турлари»га бағишланган 3-кичик бўлимнинг 31-боби ҳада тўғрисидаги махсус нормаларни мустаҳкамлаган бўлиб, 502-511-моддаларни ўз ичига олди.

Шуни таъкидлаш жоизки, янги Фуқаролик кодексини қабул қилиш билан фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиш жараёни тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, бугун ўз ривожининг янги босқичларига қадам қўйиб бормоқда. Бундаги асосий стратегик йўналиш бозор муносабатлари тизимини мустаҳкамлаш, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни амалга ошириш жараёнини эркинлаштириш, шахсий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва муҳофаза қилишни яхшилаш ҳисобланади.

Мурод ЧОРИЕВ,

Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси
Ҳарбий-техник институти
катта ўқитувчиси, доцент

Пойтахтларни белгилаш ва кўчириш тенденцияси ўзига хос хусусиятлар

Айнан шу нуқтаи назардан, пойтахтни белгилаш ва уни кўчиришга оид тарихий жараёнларни ўрганиш, унга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш орқали қонунчиликда ҳуқуқий тартибини алоҳида мустаҳкамлаш долзарбдир. Зеро, минг йилликлар давомида подшоҳлар, фиръавнлар, императорлар, қироллар ва президентлар бир саволни берганлар: давлат пойтахти қаерда бўлиши керак? Бу борадаги кўп асрлик тажриба

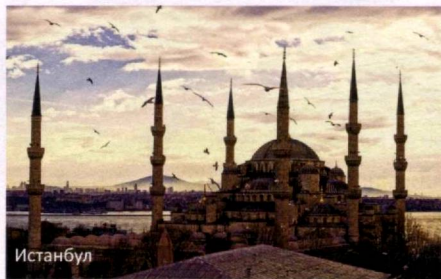
Пойтахт давлат сиёсий-ҳудудий тузилишининг асосий элементларидан бири ҳисобланади. У нафақат марказий ҳокимият органларининг жойлашуви¹, балки мамлакат суверенитетини бошқариш маркази, шунингдек, биринчи навбатда давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилишига, «марказ – ҳудудлар» муносабатлари тизимига ва минтақавий сиёсатига таъсир кўрсатадиган, унинг давлатчилигини шакллантирадиган, давом эттирадиган ва ўзгартирадиган энг муҳим элементдир².

таҳлили улар пойтахтни бир шаҳардан бошқа шаҳарга кўчириш тўғрисида қарор қабул қилишларига туртки берган бир қатор омилларни аниқлаш имконини беради.

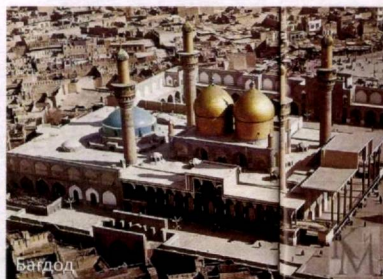
Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, пойтахт жойлашган жойни ўзгартиришга туртки берган омиллардан энг биринчиси консерваторлар ва радикал ўзгаришлар тарафдорлари ўртасидаги кескин сиёсий кураш бўлган. Бундай кураш мутлақ ҳокимият ва давлатнинг марказлашуви даврларида айниқса кескин тус олган. Эски пойтахт барча замонларда ҳам эски анъаналар ва ўз имтиёзларидан воз кечишни истамаган зодагонларнинг таянчи саналган. Конфликт одатда подшо эски пойтахтни тарк этишидан бошланган – бироқ шу босқичдаёқ унга хавф таҳдид солган. Султон Мустафо II (ҳукмронлик йиллари 1695-1703) Истанбулда яшашни истамагани туфайли яничарлар томонидан тахтдан ағдарилган. Ха-

¹Росман В. Столицы: их многообразие, закономерности развития и перемещения. – М.: Издво Ин-та Гайдара, 2013. – С. 35.

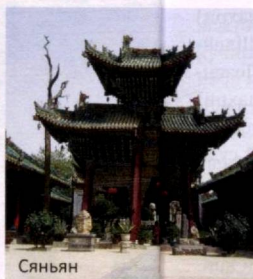
²Treivish A.I., Zotova M.V., Savchuk I.G. Types of cities in Russia and across the globe // Regional research of Russia. - Moscow, 2014. - Vol. 4. - № 2. - Pp. 90-91. DOI:10.1134/S2079970514020129.

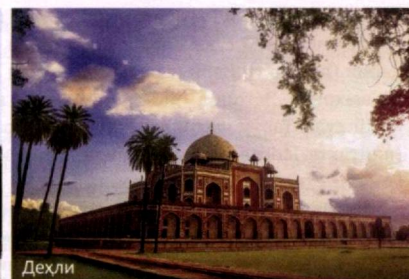
Истанбул

Бағдод

Сяньян

Деҳли

Санкт-Петербург

лифа Маъмун (813-833) тахтга ўтирганидан кейин дарҳол Бағдодга етиб келишни истамагани учун унга қарши катта қўзғолон кўтарилган. Шунинг учун бўлса керак, баъзи подшолар ўзларининг пойтахтдан кетишга бўлган ҳаракатларини ниқоблашга интилганлар (масалан, Людовик XIV Версалга кўчиб борган бўлса-да, бироқ Парижнинг пойтахт мақомини сақлаб қолган)³.

Баъзан эски пойтахт аҳолиси билан конфликтни юмшатиш учун подшолар аҳолининг бир қисмини янги жойга кўчирган.

Янги пойтахт устунлигини қарор топтиришни истаган подшолар баъзан кенг қўламли қурилиш бошлаганлар ва улкан иншоотларни барпо этганлар. Масалан, Синаххериб нима қилиб бўлмасин Ниневияни Ашшурдан катта ва чиройли қилишга интилган. Хитой императори Цин Ши-хуанди (милоддан аввалги 246-210 йиллар) империя пойтахти – Сяньян шаҳрини қайтадан қурган.

Пойтахтни бир жойдан бошқа жойга кўчириш зарурати иқтисодий омиллар билан ҳам белгиланиши мумкин. Заруратга кўра пойтахт давлатнинг иқтисодий марказида, айниқса ривожланган ҳудудда жойлашиши лозим. Македониялик Искандар Эрон давлатини ишғол қилгач, Шарқнинг йирик иқтисодий ва маданий маркази – Бобилни янги империя пойтахти деб эълон қилган. Унинг вориси Салавканикатор македониялик подшолар учун Бобилни ҳаддан ташқари шарқона шаҳар деб ҳисоблаган. У ўз қароргоҳини бу ердан кўчиришга қарор қилган ва янги пойтахт – Салавкияга асос солган. Орадан уч юз йил ўтгач, Парфия шаҳаншоҳлари Салавкияни

ўзлари учун ҳаддан ташқари юнонча шаҳар дея баҳолаган ва янги пойтахт – Ктесифонга асос солганлар. Араблар Ктесифонни вайрон қилганлар, бироқ орадан юз йил ўтгач, унинг ўрнида янги пойтахт – Бағдодни барпо этишган. Бобил ҳудуди шу даражада жалб қилувчан бўлганки, янги истилочилар ўз пойтахтларини айнан шу ерда – қадимги шаҳар харобалари яқинида қурганлар. Халифа Мутассим 836 йилда ўз қароргоҳини Самаррага кўчиргач, у Бағдодга пойтахт мақомини қолдирган; бироқ кўп ўтмай халифалар яна Бағдодга қайтишган⁴.

Айрим ҳолларда пойтахтни бир жойдан бошқа жойга кўчириш янги ерларни ўзлаштириш ёки истило қилиш жараёнида янада тезкорлик билан бошқариш учун амалга оширилган. Масалан, Деҳли султони Муҳаммад Туғлоқ (1325-1351) ўз ҳукмронлигининг дастлабки даврида шу мақсадда пойтахтни Деҳлидан Давагирига (Ҳиндистоннинг марказий ҳудуди) кўчирган. Бироқ Деҳлининг иқтисодий кучи кўп ўтмай подшоҳни ўз қарорини қайта кўриш ва эски пойтахтга қайтишга мажбур этган. Шимолий уруш (1700-1721 йиллар) жараёнида 1703 йил майда Петр I бевосита иштирок этган муваффақиятли ҳарбий кампания натижасида Болтиқ денгизига куйиладиган Нева дарёси Россия қўлига ўтган. Унинг қирғоқларида янги шаҳар – Санкт-Петербург барпо этилган. Мутлақ монархияни қарор топтириш ва давлат аппаратини слоҳ қилиш жараёнида пойтахт Москвадан Нева бўйидаги шаҳарга кўчирилган ва бу 1712 йилда расмий ҳужжатни қабул қилиш йўли билан мустаҳкамланган. Бунга давлат бошқаруви янги тизимини янги шароитларда

яратиш ва пойтахтни Европага яқинлаштириш зарурати туртки берган. Нисбатан оғир иқлими, шунингдек мамлакат провинцияларининг аксарияти узоқда жойлашгани ноқулай омил сифатида қаралган.

Пойтахтнинг янги жойга кўчирилиши сабабларидан яна бири истилочилар томонидан ҳужум ва талон-торож қилиниш хавфининг кучлиги ҳисобланган. Масалан, Хитойда мўғулларга қарши Қизил боғичлилар қўзғолони раҳбарларидан бири Чжу Юаньчжан 1367 йилда мўғуллар ноибини Юань сулоласининг пойтахти бўлган Пекин шаҳрини ишғол қилгандан сўнг император деб эълон қилинган ва янги Мин сулоласига асос солган. Хавфсизлик мақсадида пойтахт жанубга, мўғул истилочиларидан узоқда жойлашган Нанкин шаҳрига кўчирилган.

Пойтахтни бир жойдан бошқа жойга кўчириш билан бир қаторда, пойтахт функцияларини қисман тақсимлаш амалиёти ҳам мавжуд. У марказий ҳокимият ва бошқарув органларини пойтахтдан мамлакатнинг бошқа шаҳарларига кўчиришда ўз ифодасини топади. Бунга миллий ҳукуматларнинг ёки «эски», «анъанавий» ҳудудларни модернизация қилиш ва ривожлантириш ёхуд янги ҳудудларни ўзлаштириш, ё мамлакатнинг стратегик аҳамиятга эга бўлган минтақаларини кучайтириш нияти туртки бериши мумкин.

Масалан, Россияда 2006 йилнинг мартида суд ҳокимиятининг муҳим институти – Конституциявий судни Москвадан Санкт-Петербургга кўчириш ташаббуси илгари сурилди. Бу ташаббус шу йилнинг охирида қонун йўли билан мустаҳкамланди⁵. Бунда «шимолий пойтахт» тушунчаси

тимсолдан воқеликка айланиши лозимлиги назарда тутилган. Умуман олганда, пойтахт функцияларининг мамлакат шаҳарлари бўйлаб тақсимланиши Россияга ўхшаган катта давлатларни ривожлантириш мантиқи билан мос келади.

Пойтахт функцияларини мамлакат шаҳарлари бўйлаб тақсимлашга баъзан мамлакат минтақаларининг ривожланиш даражасидаги номутаносибликларни бартараф этишга интилиш ҳам туртки бериши мумкин. Масалан, 2004 йилда Россия Федерацияси Давлат думаси томонидан айрим пойтахт функцияларини Россиянинг шарқий қисмига кўчириш тўғрисидаги қонун лойиҳаси ишлаб чиқилди. Ушбу қонун лойиҳасининг яратилишига Узоқ Шарқ ва Сибирни жадал ривожлантириш зарурати туртки берди. Ҳужжатга кўра, у ерга олдин амалдорлар, сўнгра бизнес давраларининг вакиллари кўчиб боришлари керак эди. Бироқ мазкур қонун лойиҳаси қўллаб-қувватланмади⁶. Бунга, шу жумладан, пойтахт функцияларини кўчиришнинг ўзи Сибирни ўзлаштириш ва ушбу минтақадаги демографик вазиятни яхшилаш муаммосини ечиши мумкин эмаслиги сабаб бўлди. Бу вазифани ҳал этиш учун кенг қўламли чора-тадбирларни амалга ошириш зарур ва уларнинг орасида пойтахтни кўчириш фақат ёрдамчи тадбир бўлиши мумкин.

Шу маънода ГФР тажрибаси ҳам диққатга сазовор: бу ерда Конституциявий суд давлат пойтахти – Берлин шаҳрида эмас, балки Карлсруэда, Марказий банк эса – Франкфуртда жойлашган⁷. Бу ҳокимиятни марказлаштиришдан чиқариш жараёнига мисол бўлади. Бундай тадбирлар, бир томондан, давлат институтлари ишини таъмин-

³ Домашнев А.Д., Дроздова Т.Н. Из глубины веков. – И., 1984. – С. 21.

⁴ История древнего Востока / Под ред. И.М.Дьяконова, Г.М.Бонгард-Левина. – М., 1983.

⁵ Сервер органов государственной власти Российской Федерации «Официальная Россия» (<http://www.gov.ru>).

⁶ Сервер органов государственной власти Российской Федерации «Официальная Россия» (<http://www.gov.ru>).

⁷ Федерализм: Энциклопедия. – М., 2000. – С. 581-583.

лаш учун харажатларни сезиларли даражада кўпайтиради, бироқ бошқа томондан, шаҳарлар ва минтақаларнинг ривожланишига туртки берувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Конституциявий тузумда пойтахт шаҳарларнинг тугган ўрни масаласи охириги ўн йилликларда қатор тадқиқотлар учун долзарб мавзуга айланди. Хусусан, немис тадқиқотчиси Кристоф Дашер ўзининг қатор изланишларида пойтахтнинг мамлакат ижтимоий ҳаётида тугган ўрнини белгилувчи омилларни аниқлашга ҳаракат қилган. У ўз таҳлиллари асосида аксарият ҳолатларда пойтахт ўз мамлакатининг иқтисодий салоҳияти, нуфуси, маданий ривожланганлик даражасига кўра энг йирик маркази эканлигига эътибор қаратади. Мазкур ҳолатдан истиснолар фақат айрим федерал давлатларгагина хосдир деб ҳисоблайди. Олимнинг тадқиқотларига кўра, бундай ҳолатни нисбатан йирик 146 та давлатдан фақатгина 25 тасида кўриш мумкин⁸.

Пойтахтнинг мамлакат сиёсий маркази сифатидаги ўрни давлат ҳокимияти олий органларининг ушбу шаҳарда жойлашганлиги билан белгиланади. Лекин турли тарихий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа омиллар таъсирида мазкур принципдан тўла ёки қисман чекинилган давлатлар ҳам мавжуд.

Энг кўп ҳолат сифатида мамлакат олий судлов органларининг пойтахтдан ташқарида фаолият кўрсатишини кузатиш мумкин. Масалан, Чехияда (пойтахти Прага шаҳри) олий суд инстанцияси вазифасини бажарувчи ҳар учала суд

Брно шаҳрида, ГФР (пойтахти Берлин шаҳри) Конституциявий суди Карлсруэ шаҳрида, Швейцария (пойтахти Берн шаҳри) Олий суди Лозанна шаҳрида, Эстония (пойтахти Таллин шаҳри) Олий суди Тарту шаҳрида, Россия Федерацияси (пойтахти Москва шаҳри) Конституциявий суди Санкт-Петербург шаҳрида жойлашган.

Бироқ қонун чиқарувчи орган ҳам пойтахтдан ташқарида жойлашган мамлакатлар мавжуд. Масалан, Чили (пойтахти Сантьяго) Миллий конгресси Валпараизо шаҳрида фаолият кўрсатади. Франция парламентининг ҳар икки палатаси ҳам Парижда фаолият кўрсатади, бироқ уларнинг кўшма мажлиси Версал саройида ўтказилади.

Баъзан давлат бошлиғининг қароргоҳи ҳам пойтахтдан ташқарида жойлашган бўлиши мумкин. Масалан, Свазилендда қироллик саройи, Финландияда (пойтахти Хелсинки шаҳри) Президент қароргоҳи ёз фаслида бошқа шаҳарларда фаолият юритиши сабабли ҳукумат мажлислари ҳам шу ерда ўтказилади.

Жанубий Африка Республикасида пойтахтнинг функциялари янада кенгроқ тақсимланган. Бу ерда 1910 йилда тузилган иттифоқ шартномасига мувофиқ Претория шаҳри давлатнинг маъмурий маркази ҳисобланиб, қонун чиқарувчи ҳокимият Кейптаун шаҳрида, суд ҳокимияти эса Блумфонтейн шаҳрида фаолият кўрсатади.

Айрим ҳолларда тарихий пойтахт шаҳарнинг мақоми тикланиши ҳам пойтахтнинг функциялари тақсимланишига сабаб бўлиши мумкин. Масалан, ГФРда пойтахт Берлин шаҳрига кўчирилган бўлса-да, айрим федерал вазирликлар, бир неча хорижий элчихоналар ҳозиргача Бонн шаҳрида фаолият кўрсатмоқда.

Турли хил омиллар таъсирида пойтахтнинг янги шаҳарга кўчирилиши ҳам пойтахтга хос функцияларнинг тақсимланишига сабаб бўлиши мумкин. Масалан, 1973 йилда Танзания пойтахти Доруссалом шаҳридан Додома шаҳрига, 1998 йилда Қозғистон Республикасининг пойтахти Олмаота шаҳридан Остона⁹ шаҳрига, 2005 йилда Мьянма пойтахти Янгон (Рангон) шаҳридан Наммаду шаҳрига, Шри-Ланка пойтахти Коломбо

⁸ Are politics and geography related?: Evidence from a cross-section of capital cities. Kristof Dascher. Public Choice. Vol. 105, No. 3/4 (2000), - Pp. 373-392. <https://www.jstor.org/stable/30026402>

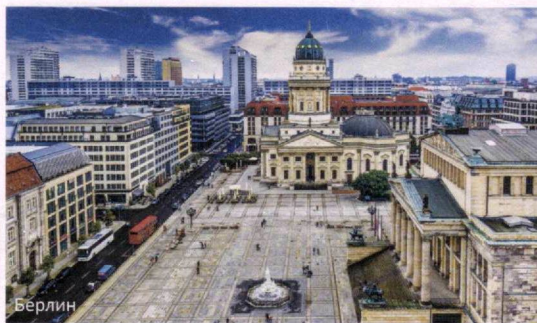
⁹ 2018 йил 23 мартдан бошлаб Нурсултон деб аталади. Батафсил қаранг: Указ Президента РК от 23 марта 2019 года № 6 «О переименовании города Астаны – столицы Республики Казахстан в город Нур-Султан – столицу Республики Казахстан». http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-pereimenovanii-goroda-astany-stolicyi-respubliki-kazahstan-v-gorod-nur-sultan-stolicu-respubliki-kazahstan

шаҳридан Шри-Жаяварденапура-Котте шаҳрига кўчирилган бўлса-да, мазкур давлатлардаги бир неча марказий давлат органлари ва дипломатик муассасалар собиқ пойтахтларда қолган.

Миллий давлатчилигимиз тарихига ҳам назар ташлайдиган бўлсак, бир неча мартаба пойтахт кўчирилганининг гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан, 1925 йил 13 февралда ўтказилган Бутунўзбек советларининг биринчи таъсис курултойида «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганлиги тўғрисида»ги декларация¹⁰ қабул қилиниб, мамлакатнинг илк пойтахти этиб Бухоро шаҳри белгиланган.

1925 йил апрель ойида пойтахт Бухородан Самарқанд шаҳрига кўчирилган¹¹. 1930 йил 17 августда Ўзбекистон Ижтимоий Шўро Жумҳурияти Шўролар Марказий ижроия қўмитасининг «ЎЗИШЖ пойтахтини Самарқанд шаҳридан Тошкент шаҳрига кўчириш ҳамда ЎЗИШЖ асосий қонуннинг 114¹-моддасини ўзгартиш тўғрисида»ги 155-қарорига асосан пойтахт Самарқанд шаҳридан Тошкент шаҳрига кўчирилган. Мазкур қарорда пойтахтни Самарқанд шаҳридан Тошкент шаҳрига кўчириш зарурати: биринчидан, Тошкентнинг мамлакатдаги энг йирик иқтисодий ва саноат маркази эканлиги; иккинчидан, Ўзбекистоннинг «бош пахта райони» бўлган Фарғона водийси билан алоқа қилиш ва унга раҳбарлик қилиш Тошкентдан ҳар томонлама қулайлиги; учинчидан, ЎЗИШЖ марказий идоралари ҳамда Ўрта Осиё идоралари билан бир шаҳарда туриб «яқин иттифокда бўлиш» имкониятининг мавжудлиги билан асосланганлиги¹². Кўриб турганимиздек, пойтахт Самарқанд шаҳридан Тошкент шаҳрига шўро давлатининг муҳим геосиёсий стратегик мақсадидан келиб чиқиб кўчирилган. Шундай қилиб, Тошкент шаҳри дастлаб ЎзССРнинг пойтахти бўлган бўлса, 1991 йил 31 августдан ҳозирги кунга қадар суверен Ўзбекистон Республикасининг пойтахти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддасига биноан Ўзбекистон Респуб-

Берлин

Версал саройи

Чили, Сантьяго

Ўзбекистон, Нурусултон

¹⁰ Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-давлат chegarаланиши // <http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/136-milliy-chegara.html>.

¹¹ Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашри. – Тошкент: «O‘zbekiston», 2015. – 480-бет.

¹² Архив материаллари.

ликаси маъмурий-худудий тузилишига кўра вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 28 августдаги «Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши тўғрисида»ги қонуни¹³ 5-моддаси бешинчи қисмида Тошкент шаҳри туманлардан иборат экани қайд этилган. Бироқ ҳар иккала қонунда ҳам Тошкент шаҳри пойтахт, шунингдек, мустақил маъмурий худудий бирлик сифатида алоҳида кўрсатилмаган.

Бизнингча, пойтахтнинг мамлакат ҳаётида асосий сиёсий марказ сифатидаги мавқеи ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, Тошкент шаҳрини алоҳида маъмурий-худудий бирлик сифатида кўрсатиш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг пойтахтини белгилаш ва кўчириш тартибига оид нормани қонунчиликка киритиш мақсадга мувофиқ.

В. Россман тўғри таъкидлаганидек, пойтахтларни кўчириш – давлатнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётини тубдан ва ҳар томонлама ўзгартирадиган, инсоният тарихидаги энг улкан муҳандислик лойиҳаларидан бири ҳисобланади¹⁴. Шундай экан, дунёда пойтахтларни кўчириш тенденцияси ҳозирги кунга қадар сақланиб қолганини кўриш мумкин. Жумладан, 2006 йилда Палау давлатининг пойтахти Корор шаҳридан Нгерулмуд шаҳрига, 2019 йилда Бурунди давлатининг пойтахти Бужумбура шаҳридан Гитега шаҳрига кўчирилган.

Т. Акматалиевнинг фикрича, пойтахтларни кўчиришнинг асосий сабаби – аҳоли сонининг ҳаддан ташқари кўплиги ва у билан юзага келган муаммолар, шунингдек, мамлакатнинг бошқа худудларини ривожлантириш истаги билан боғлиқ¹⁵. Жумладан, 2019 йилдан Индонезия пойтахти Жакарта шаҳрини Шарқий Калимантан провинцияси худудига кўчириш бўйича қизгин ишлар олиб борилмоқда. Кўчиришнинг асосий

¹³ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.08.2020 й., 03/20/635/1237-сон.

¹⁴ Россман В. Переносы столиц на повестке дня современных государств // <https://cyberleninka.ru/article/n/perenosy-stolits-na-povestke-dnya-sovremennykh-gosudarstv>.

¹⁵ Акматалиев Т. Строительство новой столицы: позитивное влияние на экономическое развитие страны // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 9, 2016. – С. 80.

омиллари сифатида Жакарта аҳолиси сонининг кўпайгани, инфратузилма тизимларининг ҳаддан ташқари юклангани ва ноқулай экологик ша-роит кўрсатилмоқда¹⁶.

Шунингдек, Жанубий Корея, Эрон, Аргентина давлатларида пойтахтни кўчириш режалашти-рилаётган бўлса, Россия, Франция, Озарбайжон, Англия, Япония, Мексика, Испания каби давлат-ларда пойтахтни кўчириш бўйича қизғин муҳо-камалар олиб борилмоқда¹⁷.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, қуйидаги илмий-назарий хулосалар ва қонунчиликни такомиллаштиришга қаратилган таклифлар илгари сурилади:

биринчидан, пойтахтни кўчириш тенденцияси ўзоқ минг йилликларга бориб тақалади ва даврлар ўтиши билан ўз актуаллигини йўқотмайди;

иккинчидан, пойтахтни ўзгартиришга таъсир қилувчи омиллар динамик хусусиятга эга бўлиб, жамият ривожланиши ва унинг манфаатларига ҳамоҳанг равишда ўзгариб боради;

учинчидан, давлатнинг тузилиши ва сиёсий тизими ҳамда тарихий анъаналаридан келиб чиққан ҳолда пойтахтни белгилаш ва кўчириш тартиби давлатлар ўртасида бир-биридан фарқ қилади. Пойтахтни белгилаш ва кўчириш тўғрисидаги қарор одатда, давлат ҳокимиятининг олий органлари (вакиллик органлари), энг олий мансабдор шахслари томонидан қабул қилинади;

тўртинчидан, бугунги кунга келиб пойтахтни кўчиришга таъсир қилувчи асосий омиллар сифатида тарихдан шаклланиб келган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий каби омилларни қайд этиш билан бир қаторда, пойтахт аҳолиси сонининг ортиб бориши ва у билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш; ноқулай географик шарт-шароит ва геосиёсий вазиятни яхшилаш; янги ҳудудларни ўзлаштириш ва ривожлантириш; пойтахт функцияларини қисман тақсимлаш йўли билан миллий ҳукуматларни ёки «эски», «анъанавий» ҳудудларни модернизация қилиш ва ривожлантириш заруратини келтириш мумкин;

бешинчидан, пойтахтнинг мамлакат ҳаётида асосий сиёсий марказ сифатидаги мавқеи ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши тўғрисида»ги қонунида Тошкент шаҳрини пойтахт, шунингдек, мустақил маъмурий ҳудудий бирлик сифатида алоҳида кўрсатиш ва уни кўчириш тартибига оид нормани мустаҳкамлаш таклиф этилади.

Элдор ҲАМРОЕВ,

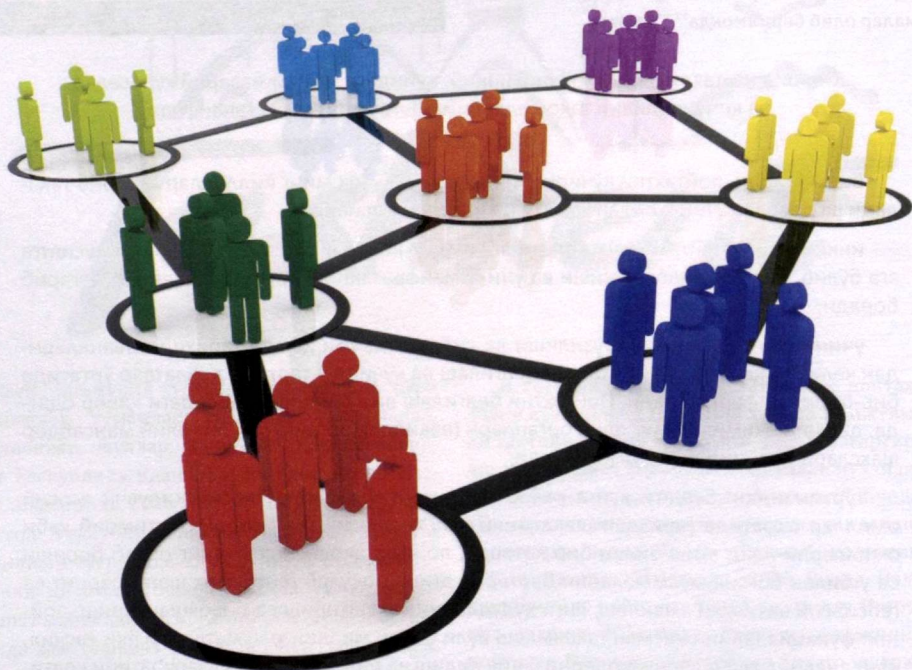
Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси
мустақил изланувчиси

¹⁶ <https://ru.wikipedia.org>.

¹⁷ Акматалиев Т. Строительство новой столицы: позитивное влияние на экономическое развитие страны // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстан. № 9, 2016. – С. 80.

ННТ – фуқаролик жамиятининг ўзаги

Нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари фаолиятини ҳуқуқий таъминлаш ва уларга қўшимча шарт-шароитлар яратиш мамлакатимизни ижтимоий-сиёсий ривожлантиришнинг муҳим шarti ҳисобланади. Фуқаролик жамиятининг ўзагини ташкил этадиган мазкур сектор фаолиятини демократик талаблар асосида йўлга қўймасдан янги Ўзбекистонни барпо этишга ҳам, бозор муносабатларини ривожлантиришга ҳам эришиб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 12 декабрдаги «Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга кўмаклашиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2085-қарори билан нодавлат нотижорат ташкилотлар, фуқаролик жамияти бошқа институтларининг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллигини ошириб бориш, мамлакатни демократик янгилаш ва модернизациялаш бўйича ислохотлар жараёнида уларнинг роли ва аҳамиятини кучайтириш, «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» тамойилини бошқичма-бошқич рўёбга чиқариш, шунингдек, ННТ тизимини кенг ривожлантириш, уларни ташкил этиш ҳамда фаолиятини йўлга қўйиш билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий механизмлар ҳамда тартиб-таомилларни такомиллаштириш ва содда-лаштириш вазифаси қўйилган.

Халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда тан олинган ва ушбу кўрсаткич бўйича халқаро ташкилотлар томонидан ҳуқуқ устуворлиги ва демократик ривожланиш мезонлари ишлаб чиқиладиган фуқароларнинг уюшиш ҳуқуқи миллий қонунчиликда тўлиқ акс этганини қайд этиш зарур.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддаси Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 21-моддасига, 34-моддаси Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 22-моддасига мос. Ўзбекистон мазкур халқаро ҳужжатларга қўшилган ва бошқа ҳуқуқлар қатори фуқароларнинг уюшиш эркинлиги ҳуқуқига риоя этиш мажбуриятини олган.

Агар 1991 йилда мамлакатда ҳаммаси бўлиб 100 та ННТ фаолият кўрсатган бўлса, 2020 йил 1 январда Ўзбекистонда рўйхатдан ўтган ННТлар ва уларнинг ҳисобга олинган бўлинмаларининг сони 10502 тани ташкил қилади¹. Бундан кўринадик, йилдан-йилга сон ва сифат жиҳатдан ўсиб бораётган нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш бўйича илмий тадқиқотларга зарурат ортмоқда.

«Нодавлат нотижорат ташкилотлар» атамаси кўпгина давлатлар қонун ҳужжатларида назарда тутилган бўлса-да, аксарият ҳолларда уларнинг конституцияларида бу атама ўрнида «жамоат бирлашмаси» атамаси ишлатилади. Шунингдек, кўпчилик давлатларда ННТга нисбатан махсус юридик таъриф мавжуд эмас².

Илмий адабиётларда мазкур тушунчаларнинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини белгилash бўйича қарашлар турлича. Шу боис айрим тадқиқотларда «жамоат бирлашмалари», баъзиларида «нодавлат нотижорат ташкилотлар», айримларида эса «нотижорат ташкилотлар» тушунчаларидан фойдаланилади.

Социология, юриспруденция ва политология соҳасида фаолият олиб борувчи ғарблик аксарият мутахассислар ноҳуқумат ташкилотларни (инглиз тилида «non-governmental organizations» (NGO), рус тилида «неправительственные организации» (НПО) фуқаролик жамиятининг асосий институти деб ҳисоблашади.

Ноҳуқумат ташкилотлар тушунчаси илк бор халқаро ҳуқуқий ҳужжат – БМТ уставининг 71-моддасида ўз ифодасини топган бўлиб, кейинчалик бошқа халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва миллий қонунчиликда акс эта бошлаган.

БМТ ноҳуқумат ташкилот тушунчасига «давлат ёки халқаро даражада фуқароларнинг ихтиёрий нотижорат мақсадда ташкил этилган иттифоқи» деб таъриф берган бўлса, Европа кенгаши уни «моҳиятига кўра ўзини ўзи бошқаришга асосланган ихтиёрий ташкилот» сифатида таърифлайди³.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида нодавлат нотижорат ташкилот тушунчасидан фойдаланилган бўлиб, ушбу тушунчанинг жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари, диний ташкилотлар, уюшмалар, ассоциациялар ва бошқа тушунчалар билан ўзаро нисбати масаласини таҳлил қилиш зарур.

¹ www.stat.uz сайтидан олинган маълумот.

² Либоракина М. Некоммерческий сектор международный опыт // <https://socpolitika.ru>

³ Боржелли Н. Давлат ва фуқаролик жамияти ҳамкорлиги // Ижтимоий шериклик ва давлат қарорларини қабул қилишда жамоатчилик иштироки масалалари бўйича халқаро тажриба. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази, Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази. – Т., ART FLEX, –2012.

Л.Саламон ва С.Соколовскийлар тадқиқотларида ноҳукумат ташкилотлар давлат ва бизнес билан бир қаторда «учинчи сектор»ни ташкил қилиши қайд этилган. Улар нодавлат ташкилотларнинг бошқа номи сифатида «фуқаролик ташкилот» ёки «нотижорат ташкилотлар» деган тушунчалар мавжудлигини ҳам эътироф этишади⁴.

Энди бевосита «одавлат ташкилотлар», «ноҳукумат ташкилотлар», «одавлат нотижорат ташкилотлар», «жамоат бирлашмалари» тушунчаларининг мазмун-моҳиятини англаш, улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар, ушбу ташкилотларнинг инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва фуқаролик жамиятида тутган ўрнига доир тадқиқотларда илгари сурилган назарий-ҳуқуқий қарашлар таҳлилига эътибор қаратсак.

А. Вейр ўз тадқиқотларида давлат ва бизнес ўртасидаги ҳамкорликни таъминловчи нотижорат ташкилотларни «оралиқ (intermediate) ташкилотлар» деб аташни таклиф қилган ҳолда, ушбу ташкилотларга нисбатан анъанавий «нотижорат (даромадсиз, nonprofit) ташкилотлар» тушунчасини қўлламасликни таклиф қилади⁵.

Ўзбекистон қонунчилигида «ноҳукумат ташкилотлар», «учинчи сектор» тушунчалари назарда тутилмаган, лекин «одавлат нотижорат ташкилот» тушунчаси ушбу соҳага бағишланган махсус қонунда ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Конституциясининг XIII боби жамоат бирлашмаларига бағишланган бўлиб, 56-62-моддалар ушбу институтнинг конституциявий ҳуқуқий мақомига бағишланган. Унинг 56-моддасида Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилиши белгиланган.

Нотижорат ташкилотлар тўғрисидаги асосий тушунчалар, уларнинг ҳуқуқий мақоми, ташкилий-ҳуқуқий шакллари, уни ташкил этиш, қайта

ташкил этиш ва тугатишнинг умумий қоидалари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 40-, 73-78-моддаларида ҳамда ушбу соҳадаги муносабатларни махсус тартибга солишнинг маъмурий тартиб-таомилларини белгилаб берувчи «Одавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»га қонунда мустаҳкамланган.

Фуқаролик кодексининг 40-моддасига мувофиқ, «Тижоратчи ташкилот бўлмаган юридик шахс жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин»⁶.

Шунингдек, кодекснинг 74-моддасида «жамоат бирлашмалари» тушунчаси ишлатилган бўлиб, унга кўра «маънавий ёки ўзга номоддий эҳтиёжларни қаноатлантириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бирлашган фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмалари жамоат бирлашмалари ҳисобланади»⁷.

Лекин кодекснинг 75-моддасидаги «фуқаролар ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулкий бадаллар қўшиш асосида ташкил этилган, хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни қўзлайдиган, аъзолиги бўлмаган одавлат нотижорат ташкилот жамоат фонди деб эътироф этилади»⁸ деган қонидани айтмаганда, унда одавлат нотижорат ташкилотлар тушунчаси ҳақида ҳеч қандай норма мавжуд эмас.

Ушбу тушунча «Одавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда белгиланган бўлиб, унга кўра «Одавлат нотижорат ташкилот – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олманган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир».

Ушбу қонунда Конституция ва Фуқаролик кодексига турли шакллари кўрсатилган тижорий

⁴ Salamon, L.M. and Sokolowski, S.W., Beyond nonprofits: Re-conceptualizing the third sector. VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, 27(4), 2016. pp.1515-1545.; Anheier, H.K. and Salamon, L.M., The nonprofit sector in comparative perspective. The nonprofit sector: A research handbook, 2, 2006. pp. 90-114.

⁵ Ware A. Between Profit and State. Intermediate Organizations in Britain and the United State. Cambridge: Polity Press. 1988. – P. 26, 105—106.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1996 й., 2-сонга илова.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1996 й., 2-сонга илова.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1996 й., 2-сонга илова.

бўлмаган ташкилотларнинг нодавлат нотижорат ташкилотлар билан ўзаро алоқаси аниқ белгилаб қўйилган. Хусусан, қонуннинг 10-моддасига кўра, «Надавлат нотижорат ташкилотлар жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд, муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин»⁹.

Бундан кўриниб турибдики, тижорат мақсадларини қўзламайдиган барча нодавлат ташкилотлар миллий қонунчиликда «нодавлат нотижорат ташкилотлар» тушунчаси остида биришиб, бир қанча ташкилий-ҳуқуқий шаклларда намоён бўлиши мумкин.

Хорижий давлатлар тажрибасига эътибор қаратсак бу борада турли ҳуқуқий тушунчалардан фойдаланилганини кузатиш мумкин¹⁰. Мисол учун, АҚШ қонунчилигида «ноҳукумат нотижорат ташкилотлар», Британияда «нотижорат ташкилотлар»¹¹, Арманистонда эса яқдил равишда «жамоат ташкилотлари» тушунчасидан фойдаланилган¹². Францияда нотижорат ташкилотлар «ассоциация» деб аталади ҳамда уларнинг фаолияти 1901 ва 1971 йилларда қабул қилинган ассоциациялар тўғрисидаги қонунлар билан тартибга солинади¹³.

Юқорида таъкидланганидек, ноҳукумат ташкилотлар тушунчаси БМТ уставига ҳам белгиланган ва у халқаро ноҳукумат ташкилотларга доир қондани назарда тутаяди. Унда белгилаб берилган халқаро ноҳукумат ташкилотларнинг белгилари, яъни давлатдан ажратилганлик, хусусийлик, нотижорий йўналиш барча нодавлат ва ноҳукумат ташкилотларга тегишли хусусиятлар саналади¹⁴.

Ўз навбатида БМТ котибиятининг Жамоат ахборот департаменти ноҳукумат ташкилотга маҳаллий, давлат ёки халқаро даражада ташкил этилган ҳар қандай фуқароларнинг нотижорат иттифоқи сифатида таъриф берган. Бунда миллий қонунчиликда ҳар қандай шахс учун ноҳукумат ташкилотга аъзо бўлиш учун чекловлар бўлмаслиги кераклиги кўрсатилган.

Шуни таъкидлаш керакки, Европа кенгаши Вазирлар қўмитаси қарорига мувофиқ 2003 йил-

нинг 16 апрелида қабул қилинган «Европада ноҳукумат ташкилотлар мақомининг асосий принциплари»дан соҳага доир миллий қонунчиликни тақомиллаштиришда кенг фойдаланилади.

Мазкур ҳужжатда ННТнинг ташкил қилиниши ва фаолиятининг асосий принциплари қайд этилган. Булар:

- ихтиёрий таъсис этиш принципи – ННТ хусусий шахслар ёки шахслар гуруҳининг эркин иродаси, ташаббуси билан ташкил этилиши, унга аъзолик мажбурий бўлмаслигини англатади;
- Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа конвенциясининг 10-моддасида ўз ифодасини топган фикр билдириш эркинлиги ҳуқуқи принципи;
- субъект сифатида бошқа юридик шахслар билан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгаллиги принципи;
- қонун устуворлиги принципи ва ННТга нисбатан ҳар қандай ҳаракат (ҳаракатсизлик) мустақил, холис ва тўла юрисдикцияга эга бўлган судда кўриб чиқилиши принципи.

Халқаро тажриба ва халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб берилган ёндашувлардан келиб чиққан ҳолда шуни қайд этиш зарурки, миллий қонунчиликда белгилаб берилган нодавлат нотижорат ташкилотлар тушунчаси ва унинг моҳияти халқаро тажрибада қўлланаётган «ноҳукумат ташкилотлар», «учинчи сектор» каби тушунчаларни ўзида мужассамлаштиради.

Шу билан бирга, миллий қонунчиликда давлат ва нодавлат ташкилотларининг ўзаро муносабатлари ҳам конституциявий даражада мустақамланганини кўрсатиб ўтиш зарур. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида «Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат органлари ва мансабдор

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1999 й., 5-сон, 115-модда.

¹⁰ Dupuy, K., Ron, J. and Prakash, A., 2016. Hands off my regime! Governments' restrictions on foreign aid to non-governmental organizations in poor and middle-income countries. *World Development*, 84, pp.299-311.

¹¹ Lewis, D., *Nongovernmental organizations, definition and history*. International encyclopedia of civil society, 2010. pp.1056-1062.

¹² Овсепян В. В. Проблема классификации НПО // Вестник РУДН. Сер. Политология. 2016. № 2. – С. 17-21.

¹³ Cohen, S. A model of its own? State-NGO relations in France. 2004

¹⁴ Joachim, J., *Non-governmental organizations and decision making in the United Nations*. The Ashgate Research Companion to Non-State Actors, 2016. pp. 303-314.

шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашшига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашшига йўл қўйилмайди» деган норма қатъий мустаҳкамланган.

Ушбу конституциявий қоида «Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кенгроқ баён қилинган бўлиб, унга қўра нодавлат нотижорат ташкилотларнинг алоҳида ижтимоий фойдали дастурларига давлат кўмак кўрсатиши мумкин.

Шу билан бирга, Асосий қонунда жамоат бирлашмаларига аъзолик ихтиёрийлик принципи асослангани белгиланмаган, мазкур принцип фақат касаба уюшмасига аъзолик масаласида баён қилинган (59-модда). Бизнингча, бундай муҳим принципни конституциявий норма даражасида мустаҳкамлаш талаб қилинади.

Мазкур нуқтани назар янги таҳрирда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасида «палатага аъзолик кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун ихтиёрий, бошқа тадбиркорлик субъектлари учун эса мажбурийдир» деган норма ҳамда Президентнинг 2018 йил 26 апрелдаги 3680-қароридаги «2018 йил 1 июлдан барча фермер ва деҳқон хўжаликларининг кенгашига аъзолиги мажбурий, томорқа ер эгалари учун эса ихтиёрий ҳисобланади»¹⁵ деган қоида атрофида баҳс-мунозалар юзага келгани боис ҳам долзарб саналади.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқий табиати унинг тушунчаси ва ташкил қилиш принципидан келиб чиқади. Унга қўра, нодавлат ташкилотнинг таъсисчиси давлат эмас, балки мустақил субъектлар саналиб, ушбу субъектлар давлат ҳокимияти ваколатларига эга бўлмайди.

Мисол учун, нодавлат ташкилотларни инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи ташкилотлар, хусусан, омбудсман билан солиштирадиган бўлсак, уларнинг мақсадлари муштаракдек туюлади. Лекин улар ўз фаолиятини умуман бошқа ҳуқуқий табиатга асосланган функциялар асосида амалга оширадilar.

Халқаро тажриба таҳлили ва олимларнинг нуқтани назаридан келиб чиқиб, қуйидагилар тақлиф қилинади:

Биринчи, Ўзбекистон қонунчилигида халқаро тажрибада кенг фойдаланиладиган «ноҳуқумат ташкилотлар», «нотижорат ташкилотлар» тушунчаси мавжуд эмас. Миллий қонунчиликда «нодавлат нотижорат ташкилотлар» тушунчасига устуворлик берилган. Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва ривожланган давлатлар тажрибасида «ноҳуқумат ташкилот» тушунчасига урғу берилиши ва айнан ушбу тушунча орқали фуқаролик жамияти институтларидан бирини назарда тутиш амалиёти мавжуд. Ушбу тушунчани ифодалашда қўлланиладиган ёндашув турли давлатларда турлича бўлса-да, лекин миллий ҳуқуқий амалиётдан келиб чиқиб «ноҳуқумат нотижорат ташкилотлар» тушунчасини қонунчиликда белгилаш лозим.

Бизнингча, «Ноҳуқумат нотижорат ташкилот – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқарувчи ташкилот» деган таърифни илгари суриш мақсадга мувофиқ.

Иккинчи, Конституцияга жамоат бирлашмаларига аъзоликнинг ихтиёрийлигига оид конституциявий нормани киритиш керак.

Учинчи, миллий қонунчиликда юридик шахслар ташаббускор сифатида иштирок этиши мумкинлигига оид масала очик қолган бўлиб, ушбу ҳолат халқаро ҳуқуқ нормаларида ноҳуқумат ташкилотлар тузиш бўйича белгилаб берилган қоидаларга ҳам зид саналади. Шу боис қонунчиликда юридик шахсларнинг ноҳуқумат нотижорат ташкилот тузишда ташаббускор бўлиш ҳуқуқини мустаҳкамлаш зарур.

Тўртинчи, халқаро тажриба ва доктринал қарашлардан келиб чиққан ҳолда ННТларни фаолият соҳаси ва ҳудудийлигига қараб ҳудудий нодавлат нотижорат ташкилот, республика нодавлат нотижорат ташкилоти, халқаро нодавлат нотижорат ташкилотга ажратиш лозим.

Бекзод НАРИМАНОВ,

Тошкент давлат юридик университети
мустақил изланувчиси

¹⁵ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 27.04.2018 й., 07/18/3680/1110-сон.

Қонунчиликдаги
сўнги янгиликлар

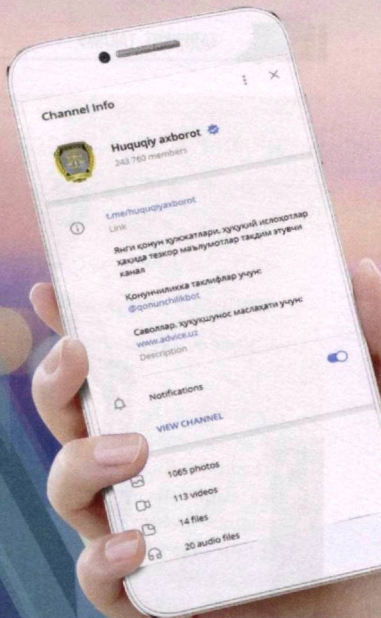
Янги қонун
ҳужжатларига
тушунтиришлар

Расмий манба

ҲУҚУҚИЙ АХБОРОТ ТЕЛЕГРАМ-КАНАЛИ

t.me/huquqiyaxborot

Ахборотни расмий ва ишончли манбадан олинг!

Ахборот кўплиги ва хилма-хиллиги замонида Адлия вазирлигининг [@huquqiyaxborot](https://t.me/huquqiyaxborot) канали тўғри, аниқ ва ишончли манбалардан бири ҳисобланади.

- ◆ ўзбек тилида (кирилл алифбосида) – <https://t.me/huquqiyaxborot>
- ◆ ўзбек тилида (лотин алифбосида) – https://t.me/huquqiyaxborot_lotin
- ◆ рус тилида – <https://t.me/pravoinfof>
- ◆ инглиз тилида – <https://t.me/leginfof>

Получайте информацию из официального и надежного источника!

В эпоху изобилия и разнообразия информации канал [@huquqiyaxborot](https://t.me/huquqiyaxborot) Министерства юстиции является одним из достоверных, точных и надежных источников.

- ◆ на узбекском языке (кириллица) – <https://t.me/huquqiyaxborot>
- ◆ на узбекском языке (латиница) – https://t.me/huquqiyaxborot_lotin
- ◆ на русском языке – <https://t.me/pravoinfof>
- ◆ на английском языке – <https://t.me/leginfof>

Судлар фаолиятида очиқлик ва ошкоралик тушунча – мазмун – нисбат

Маълумки, суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг алоҳида ва мустақил тармоғи ҳисобланади. Шундай экан, суд ҳокимияти фаолиятининг очиқлиги, улар томонидан қабул қилинаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари билан боғлиқ қарорлар ҳақидаги ахборотлардан хабардор бўлиб боришни таъминлаш, суд ҳокимияти фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмларини жорий этиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Суд фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлиги, суд муҳокамасининг ошкоралигини таъминлаш суд ишларини юритишнинг демократик процессуал шакллариининг муҳим таркибий қисмларидан бири саналиб, одил судловдаги қонунийликни амалга ошириш ҳамда процесс иштирокчилари ҳуқуқларини рўйбга чиқаришда муҳим юридик кафолат вазифасини ўтайди. Судда иш кўришнинг ошкоралиги тамойили суд қарорларининг асосли, қонуний ва адолатли қабул қилинишини кафолатлайди¹.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида таъкидлаганидек, «...Демократик ислохотларимиз натижа-сида оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқлар мансабдор шахсларни ўз ишини қонуний асосда тўғри ташкил этишга ундамоқда. Шу сабабли ҳам давлат органлари фаолияти тўғрисидаги маълумотларни жамоатчиликка тўлиқ ва тезкор етказиш мақсадида уларнинг ҳар бирида матбуот хизмати иш бошлади. Аслида, демократик жамиятда барча давлат хизматчилари оммавий ахборот воситалари билан яқин ижтимоий ҳамкорлик қилишга ўрганиши керак. ...Ҳар бир давлат органи ижтимоий тармоқларда ўз саҳифасига эга бўлиши, амалга ошираётган ишлари ҳақида, керак бўлса, ҳар куни батафсил маълумот бериб бориши шарт»².

Шунингдек, Президентимиз Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқда ҳам жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларини эркинлаштириш, сўз ва матбуот эркинлиги, очиқлик ва ошкоралик тамойилларини чуқур қарор топтириш, давлат ҳокимияти идоралари фаолияти устидан самарали жамоатчилик назоратини ўрнатиш бўйича бошлаган ишларимиз ортга қайтмас тус олганини яна бир бор қайд этди³.

Таъкидлаш жоиз, ҳокимиятнинг бошқа тармоқларига қараганда суд ҳокимияти фаолиятининг очиқлиги масаласи ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасида ҳамма судларда ишларнинг очиқ кўрилиши кафолатланиши билан бир қаторда ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилиши ҳақидаги норма ҳам назарда тутилган. Мазкур конституциявий норма мамлакатимизнинг бошқа қонун ҳужжатларида ривожлантирилган. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонуни 7-моддасига кўра, ҳамма судларда ишлар очиқ кўрилиши, ишларни ёпиқ мажлисда кўриб чиқишга фақат қонунда белгиланган ҳолларда йўл қўйилиши назарда тутилган⁴. Фуқаролик процессуал кодексининг 12-моддасида эса барча судларда ишлар муҳокамаси ошкора ўт-

¹ Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм / Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. О. Оқюлов. –Тошкент: ТДЮИ нашриёти. 2010. – 67-68-б.

² «Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир». Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // <https://uz.uz/oz/politics/konstitutsiya-va-onun-ustuvorligi-u-u-iy-demokratik-davlat-v-07-12-2019>.

³ <http://uz.uz/uz/oz/politics/prezident-shavkat-mirziyevning-zbekiston-respublikasi-musta-31-08-2020>.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонуни // <https://www.lex.uz/acts/68532>.

казилиши, давлат сирига, фарзандликка олиш сирига тааллуқли маълумотлар мавжуд бўлган ишлар бўйича ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ишнинг муҳокамаси ёпиқ суд мажлисида ўтказилиши, ишда иштирок этувчи шахсларнинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги маълумотлар ошкор бўлишининг олдини олиш, ёзиш-малар сирини ва қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни сақлаш мақсадида ёпиқ суд муҳокамаси ўтказилишига йўл қўйилиши ҳақидаги нормалар белгиланган⁵.

Иқтисодий процессуал кодексининг 11-моддасида ҳам иқтисодий судларда ишлар муҳокамаси ошқора ўтказилиши, давлат сирини, тижорат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни сақлаш зарур бўлган тақдирда ишни ёпиқ суд мажлисида эшитишга йўл қўйилиши белгиланган⁶.

Жиноят-процессуал кодексининг 19-моддасида барча судларда, давлат сирларини қўриқлаш манфаатларига зид келадиган, шунингдек жинсий жиноятлар тўғрисидаги ишлар қўрилади-

Ахборот олиш имкониятининг яратилиши суд ишларининг сони камайишига ҳам ёрдам беради, чунки суднинг иш бўйича қарори ёки ҳукм чиқарганлиги айна шу иш бўйича судга қилинаётган мурожаатларнинг олдини олади. Суд ҳал қилув қарорининг эълон қилиниши судьяларни иш юзасидан ўз қарорларини аниқ асослашга ундайди.

ган ҳолларни истисно қилганда, жиноят ишлари ошқора қўрилиши ҳақидаги қондалар назарда тутилган⁷.

Судлар фаолиятининг очиқлигини таъминлаш инсонларнинг суд ҳокимиятига бўлган ишончини мустаҳкамлайди, ошқора қўрилган ишларнинг оммавий ахборот воситалари орқали ёритилиши жамият томонидан суд фаолияти-

нинг халқ назоратига олинишини таъминлайди ва тарбиявий аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, суд мажлисида оммавий ахборот воситаларининг иштироки туфайли суд ишларини кўришда жамоатчилик томонидан олиб бориладиган назорат таъминланади. Судлар фаолиятининг очиқлиги орқали фуқаролик ишлари материалларини оммавий ахборот воситалари, хусусан газета, журналларда чоп этиш, радио, телевидениеда эшиттириш ва намойиш этиш, ишларни зарур ҳолларда, жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоалари вакилларининг иштирокида, сайёр суд мажлисларида кўриш имконияти яратилади.

Дарҳақиқат, суд фаолиятининг очиқлиги, суднинг айрим тоифадаги ишлар бўйича қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва ҳукмларнинг жамоатчиликка маълум қилиб борилиши демократик ҳуқуқий давлатнинг ажралмас қисми ва муҳим талабларидан десак, муболаға бўлмайди. Иш кўришнинг ошқоралиги, унинг ҳамма учун очиқ ва шаффофлиги, суд қарорларининг эса қонунийлиги, асослиги ва адолатлигини таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 30-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган «Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансabdор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим» деган нормани кафолатлашга хизмат қилади. Қолаверса, суд қарорининг қонуний, асосли ва адолатли бўлиши кўп жиҳатдан суд процессларининг очиқлиги, ҳар қандай шахснинг суд қарори билан танишиб имкониятига эга бўлишига кўпроқ боғлиқдир.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрелдаги «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги қонунни 7-моддасида давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансabdор шахслар ҳар кимга ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган

⁵ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337>.

⁶ Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3523891>.

⁷ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/111460>.

қонун ҳужжатлари билан, шунингдек ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб беришга мажбурлиги, ахборот олиш имконияти қонун ҳужжатларини ва тегишли материалларни эълон қилиш ва тарқатиш йўли билан таъминланиши ҳақидаги нормалар белгилаб қўйилган⁸.

Биобарин, ахборот олиш имкониятининг яратилиши суд ишларининг сони камайишига ҳам ёрдам беради, чунки суднинг иш бўйича қарори ёки ҳукм чиқарганлиги айна шу иш бўйича судга қилинаётган муурожаатларнинг олдини олади. Суд ҳал қилув қарорининг эълон қилиниши судьяларни иш юзасидан ўз қарорларини аниқ асослашга ундайди. Чунки улар томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари матбуот орқали ёки олимлар ва таҳлилчилар томонидан танқидга учраши мумкин. Судда иш кўришининг очиқ ва ошкоралиги тамойили суд қарорларининг асосли, қонуний ва адолатли қабул қилинишини кафолатлашга хизмат қилади.

Юридик адабиётларда судлар фаолиятининг очиқлиги, шаффофлиги ва транспарентлиги тушунчаси билан бир қаторда судда иш юритишнинг ошкоралиги каби тушунчалар қўлланилиб келинади. Масалан, А.К. Горбузанинг фикрича, «очиқлик» атамаси бир томондан, аксарият ҳолатларда суд қарорларига нисбатан қўлланилса, иккинчи томондан давлат органи сифатида судлар фаолиятига нисбатан қўлланилади, «ошкоралик» атамаси эса суд процессига нисбатан қўлланилади⁹.

В.И. Анишинанинг таъкидлашича, транспарентлик тамойилининг тушунчаси кўпмаъноли бўлиб, ушбу тамойил доирасида қўлланиладиган «очиқлик», «ошкоралик», «шаффофлик» каби терминлар ўз аҳамиятига кўра бир-бирлари билан жуда яқин, лекин айнан эмас. Уларнинг ҳар бири суд ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фаолиятининг айрим жиҳатлари билан боғ-

лиқдир¹⁰. Е.Г. Фоменко эса «ошкоралик» очиқликнинг таркибий қисми эканлигини, транспарентлик эса очиқлик ва ошкораликни ҳам ўзида қамраб олувчи нисбатан кенгроқ тушунча эканлигини таъкидлайди¹¹. Ҳуқуқшунос олим Д.Ю. Хабибуллаев ҳам ўз тадқиқотларида суд муҳокамасининг ошкоралиги, бир томондан, суд иш юритувининг демократиклиги белгиси бўлса, иккинчи томондан, судда конституциявий тамойилларга риоя этилиши устидан аҳолининг назорат усули эканлигини уқтиради¹².

Бизнинг фикримизча, «ошкоралик» атамаси ишни судда кўришнинг муҳим принципи сифатида мамлакатимизнинг деярли барча процессуал кодексларида (ЖПК, ФПК, ИПК ва МСНЮмК) мустаҳкамланган бўлиб, ушбу принципга судда иш юритишнинг конституциявий принципи сифатида қараш лозим. Шу маънода «ошкоралик» атамаси ишни судда кўришнинг принципи сифатида қўлланилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Очиқлик эса Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида мустаҳкамланган ҳар кимнинг ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатишга бўлган конституциявий ҳуқуқини таъминлашга хизмат қилиб, бир вақтнинг ўзида фуқаро ва ташкилотларнинг суд ҳокимияти фаолияти билан боғлиқ маълумотларни олиш жараёнига ўзида қамраб олиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 2020 йил 21 февралдаги «Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида»ги қарори номланишидан юқоридаги икки тушунча, яъни суд муҳокамасининг ошкоралиги ҳамда судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш масалалари алоҳида ажратилганлигини кўриш мумкин. **Бироқ мазкур қарор билан берилган тушунтиришларда ушбу икки тушунча, яъни суд муҳокамасининг ошкоралиги билан судлар фао-**

⁸Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрелдаги «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 108-модда; 2001 й., 1-2-сон, 23-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда.

⁹Горбуз А.К. Доступность судебного решения // Российская юстиция. 2001. № 1. - С. 36.

¹⁰Анишина В.И. Принцип гласности, открытости и транспарентности судебной власти: проблемы теории и практики реализации // Мировой судья. 2006. № 11. - С. 21.

¹¹Фоменко Е.Г. Принцип публичности гражданского процесса: истоки и современность. Автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юр. наук. – Томск, 2006.

¹²Хабибуллаев Д.Ю. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг конституциявий тамойиллари. Ўқув қўлланма // Ш.Ш.Шоракметов тахрири остида. –Тошкент: ТДЮИ, 2006. -65-б.; Хабибуллаев Д.Ю. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг тамойиллари ва уларни суд амалиётида татбиқ этиш муаммолари. Юрид. фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферат. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -18-б.

лиятининг очиқлиги масаласи ўртасидаги нисбат аниқ белгилаб берилмаган. Буни ушбу қарорнинг 1-бандида берилган тушунтиришдан ҳам кўриш мумкин. Унга кўра, суд муҳокамаси ошкоралиги, судлар фаолияти тўғрисида жамоатчиликка ўз вақтида ва объектив ахборот бериш жамиятда ҳуқуқий хабардорлик даражаси ошишига имкон яратади, одил судловни амалга оширишнинг муҳим кафолати, судлов фаолияти устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш ва судга нисбатан жамият ишончини оширишнинг самарали воситаси ҳи-

сбланади¹³. Бизнинг фикримизча, мазкур қарорда суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш масалаларига алоҳида-алоҳида тушунтириш бериб ўтилиши мақсадга мувофиқ.

Шу ўринда судлар фаолиятининг очиқлиги, унинг шакллари нималарда намоён бўлиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 июлдаги «Суд-ҳуқуқ тизимини янада тақомиллаштириш ва суд ҳокимияти органларига ишончни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»-ги фармонида ўз ифодасини топган.

Хусусан, ушбу ҳужжатда суд ҳокимияти очиқлигининг кўйидаги шакллари назарда тутилди:

- Ўзбекистон Республикаси Олий суди веб-сайтида суд қарорларини тизимли равишда эълон қилиш тартибини босқичма-босқич жорий этиш;
- қабул қилинган суд ҳужжати ўқиб эшиттирилганидан сўнг унинг мазмун-моҳиятини суд процесси иштирокчиларига тушунтириш амалиётини жорий этиш;
- судлар фаолияти тўғрисида жамоатчилик ва оммавий ахборот воситаларини хабардор қилиш мақсадида ҳар чорақда вилоят судлари раислари ва уларнинг ўринбосарлари томонидан брифинглар ўтказиш;
- Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатлари томонидан суд ишларини назорат тартибида, вилоятлар ва уларга тенглаштирилган судлар томонидан суд ишларини апелляция ва кассация тартибида кўриб чиқиш амалиёти таҳлилини ҳар чорақда эълон қилиш¹⁴.

Кўриб турганимиздек, суд ҳокимиятининг очиқлиги ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш ўз мазмун-моҳияти билан суд муҳокамасининг ошкоралигидан фарқ қилмоқда. **Аммо айрим ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчи мутахассислар бу икки тушунчанинг ўзига хос белгилари ва жиҳатларига кўпинча эътибор бермайдилар, уларни бир-биридан фарқламайдилар.** Масалан, С.В. Потапенко очиқ суд мажлисида иштирок этиш, яъни судда иш кўришнинг ошкоралигини суд-

лар фаолияти ҳақидаги маълумотларга кириш ва уларга эга бўлишнинг воситаси сифатида кўрсатади¹⁵. Шунингдек, тадқиқотчи оммавий ахборот воситаларидан судлар фаолияти тўғрисидаги маълумотларни олиш (эълон қилиш); интернет тармоғига маълумотларни жойлаштириш; маълумотларни судлар биноларига жойлаштириш; архив фондлари маълумотлари билан танишиш; сўров бўйича маълумот бериши ҳам судлар фаолияти ҳақидаги маълумотларга кириш ва уларга эга бўлишнинг воситаси деб эътироф этади.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 2020 йил 21 февралдаги «Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида»-ги 4-қарори // <https://lex.uz/docs/4751577>

¹⁴ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.07.2018 й., 06/18/5482/1506-сон.

¹⁵ Потапенко С.В. Значение открытости и гласности судопроизводства для повышения уровня доверия к судебной власти // Актуальные проблемы развития гражданского законодательства на современном этапе: сб. науч. ст. по материалам Всерос. науч.-практ. конф., 28 февраля 2014 г. / ред. кол.: А.В. Герасимов и др. -Краснодар, Краснодарский ун-т МВД России, 2014. -С. 24-30.

Бизнинг фикримизча, ошкоралик суд ҳокимиятининг очиклигидан фарқ қилиб, конституциявий принцип сифатида судда ишларнинг очик кўрилишини таъминлаш баробарида суд томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонуний ва асосли эканлигини таъминлашга хизмат қилади. Бинобарин, фуқаролик процессуал ҳуқуқида суд муҳокамасининг ошкоралиги принципи ушбу ҳуқуқ соҳасининг бир вақтнинг ўзида суд тузилиши ва суд процессини белгилаб берадиган ташкилий-функционал принциплари га қириши¹⁶ ҳам фикримизни тасдиқлайди.

К.Ф. Гуценко тўғри таъкидлаганидек, ошкоралик тамойилининг моҳияти – процесс иштирокчилари бўлмаган барча фуқароларга судда иштирок этиш имкониятини беришдир. Бу, назарий жиҳатдан, одил судлов демократиясига ёрдам бериши керак; фуқароларга суд жараёни бўлиб ўтадиган бинода бўлиш имкониятининг берилиши – одил судлов устидан халқ назоратининг ўзига хос тури бўлиб, судни интизомга қақиради, юзага келадиган муаммоларни мазмунан ҳал қилиш масаласига янада маъсулиятли муносабатда бўлишга мажбур қилади, судда содир бўлаётган барча нарса максимал даражада ишончли ва асосли бўлишига қайғуради¹⁷.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, судда иш кўришининг ошкоралиги замирида фуқаролар ва ташкилотлар бир қатор процессуал ҳуқуқларга эга бўлишлари, лекин ушбу ҳуқуқлардан фойдаланувчи шахсларни икки тоифага ажратиш лозимлиги ҳақида хулосага келиш мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш керак, юқорида келтирилган очиклик, шаффофлик, транспарентлик, судда иш юритишининг ошкоралиги каби тушунчаларининг ўзаро нисбати ва ўхшаш жиҳатларини эътиборга олган ҳолда, ушбу атамалардан фойдаланишда қулайлик яратиш учун улардан баъзиларини муомалада қолдириш ва минимал даражагача қисқартириш лозим. Хусусан, чалғимаслик, ҳар бир атамани ўз жойида ишлатиш, фойдаланишда қулайлик яратиш ҳамда атамаларни моҳиятан тўғри қўллаш мақсадида ошкоралик атамасини суд муҳокамасига нисбатан, очиклик атамасини эса давлат органи сифатида суд ҳокимиятининг фаолиятига нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи тоифа – ишда иштирок этувчи шахслар бўлиб, ушбу шахслар қуйидаги ҳуқуқлардан фойдаланадилар: биринчидан, суд муҳокамасида иштирок этиш; иккинчидан, одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ маълумотларни электрон ёки ҳужжатлаштирилган шаклда олиш (қабул қилиш); учинчидан, қонунда белгиланган тартибда ва шаклда суд мажлисини фототасвирга тушириш, аудио ва видеоёзувини амалга ошириш; тўртинчидан, суд мажлисида аудио ва видеоёзувларни намойиш қилиш жараёнида иштирок этиш; бешинчидан, суд мажлислари ОАВда трансляция қилинишига розилик бериш; олтинчидан, суд мажлисининг аудио ёки видеоёзуви билан танишиш, еттинчидан, суд мажлисининг аудио ёки видеоёзувлари кўчирма нусхасини олиш ҳуқуқи.

Иккинчи тоифадаги шахсларга суд мажлисида ҳозир бўлган шахсларни киритиш мумкин ва ушбу шахслар қуйидаги ҳуқуқлардан фойдаланади: биринчидан, суд муҳокамасида иштирок этиш; иккинчидан, суднинг ҳал қилув қарори, ҳукми ўқиб эшиттирилиши жараёнида иштирок этиш.

Кўриб турганимиздек, иш кўришининг ошкоралигидан фарқли ўлароқ, суд ҳокимиятининг очиклиги, биринчи навбатда, судлар фаолияти тўғрисидаги маълумотларга эга бўлишни таъминлайди, интернет сайтлари орқали суд фаолиятига доир маълумотларнинг тарқатилиши эса суд тизимининг ахборот маконини яратиш ва судлар фаолияти ҳақида ахборот олиш имконини яратади¹⁸.

Эркин САБИРОВ,

Ўзбекистон Республикаси
Бош прокуратураси академияси мустақил изланувчиси

¹⁶ Қаранг: Мамасиддиқов М.М., Ёдоров Х.Б., Давлетов У.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм / Дарслик. Маъсул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.Х.Рустамбаев. –Тошкент. ХТИ нашриёти. 2018. – 55-б.

¹⁷ Гуценко К.Ф. Правоохранительные органы: учебник. -2-е изд., испр. и перераб. –М.: КНОРУС, 2013. – С. 98.

¹⁸ Подьяков М.Л. Практическая реализация принципа открытости правосудия в Российской Федерации. СПб.: Институт проблем правоприменения при Европейском университете в Санкт-Петербурге, 2013. С.2.

Суд орқалими ёки судсиз?

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 63-моддасида оила жамиятнинг асосий бўғини экани ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эгаллиги баён қилинган. Ушбу модданинг иккинчи қисмида эса никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланиши кўрсатиб ўтилган.

Томонлар ўртасидаги никоҳ ихтиёрий асосда қурилган бўлса-да, ҳар доим ҳам муваффақиятли давом этмаслиги мумкин. Оилани мажбурий сақлаб туришга эса ҳеч қайси томон ҳақли эмас.

Шундан сўнг томонларнинг ажрим ишлари бошланади.

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига мувофиқ, никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) органлари ёки фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан суд тартибида бекор қилиниши мумкин.

Никоҳни бекор қилиш бўйича ФХДЁ органларига мурожаат қилиш имкониятининг мавжудлиги томонларнинг судга мурожаат қилишга бўлган ҳуқуқини чекламайди.

Аммо 2018 йилдан бошлаб низоларни ҳал этишнинг муқобил усули сифатида Ўзбекистон қонунчилигига мутлақо янги – медиация тизими кириб келди. 2018 йил 3 июлда «Медиация

тўғрисида»ги қонун қабул қилинди.

Қонуннинг 4-моддасида таъкидланишича, медиация – келиб чиққан низоли тарафлар ўзаро мақбул қарорга эришиши учун уларнинг ихтиёрий розилиги асосида медиатор кўмагида ҳал қилиш усули ҳисобланади ва махсус мутахассислар – медиаторлар томонидан амалга оширилади.

Қонуннинг 3-моддасига кўра, мазкур қонун фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи, жумладан, тadbиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларга, яқка меҳнат низоларига ва оилавий низоларга медиацияни қўллаш билан боғлиқ муносабатларга нисбатан, агар қонунда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, татбиқ этилади.

Қонуннинг амал қилиши медиацияда иштирок этмаётган учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига, жамоат манфаатларига дахл қиладиган ёки дахл қилиши мумкин бўлган низоларга нисбатан татбиқ этилмайди.

Оилавий медиация – медиация турларидан бири ҳисобланади. Бугунги кунда ривожланган Европа давлатлари, шунингдек, МДҲ давлатлари, хусусан Россия Федерациясида ҳам кенг тарқалган.

Оилавий медиация тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Фарб давлатларида мазкур институт анча йиллар олдин кенг тарқалганлигини кўришимиз мумкин.

Буюк Британия Молиявий масалалар қўмитаси оилавий медиацияни жорий этиш ва шу орқали оилавий низолар бўйича судларни тугатиш ҳақидаги таклифни ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ илгари сурган эди. Аммо ҳукумат бунга ўз вақтида эътибор қаратмади. 1978 йилда Бристол шахрида бир неча кўнгилдилар мустақил яраштирув хизматини ташкил этишади. 1981 йилда эса Миллий оилавий яраштирув хизмати (National Family Conciliation Council, NFCC) ташкил топди. Кейинчалик мазкур кенгаш Миллий оилавий медиация маркази (National Family Mediation, NFM) номини олди.

1996 йилда қабул қилинган оила ҳуқуқи тўғрисидаги қонунда медиация институти оилавий низоларни ҳал этиш бўйича пулли юридик хизмат сифатида расман ўз ифодасини топган.

Британия қонунчилигига кўра, медиатор бўлиш учун ёш цензи белгиланмаган. Яъни Ўзбекистон қонунчилигидаги каби шахснинг йигирма беш ёшга тўлган бўлиши талаб этилмайди. Медиатор аккредитациядан ўтган ташкилотда бир неча ойни ташкил этувчи 8 та фандан иборат ўқув курсини тамомлаган бўлиши керак. Курсни муваффақиятли тамомлаган медиаторга касбий амалиёт бўйича маслаҳатчи тайинланади. Янги медиатор ўз маслаҳатчиси томонидан кўрилаётган ишларда шерик сифатида иштирок этади ва ундан ҳар йили 4 соатдан кам бўлмаган муддат дарс

олади. 10 соатлик ко-медиаторлик фаолиятдан сўнг медиатор мустақил фаолиятни амалга ошириши ва ўз портфолиосини медиаторлик ишлари билан тўлдириш устида иш олиб бориши лозим. Портфолиони тўлдириш, одатда, икки йил вақтни ўз ичига олади. Шундан сўнг у ўз соҳасига тааллуқли медиаторлар ассоциациясига аъзо бўлиш ҳуқуқини кўлга киритади.

Оила медиатори бўлиш учун камида уч йиллик иш тажрибаси ва бу давр мобайнида кўрилган ишларнинг 50 фоизи оилавий низоларга тааллуқли бўлиши талаб этилади. Шунингдек, оилавий низолар медиацияси бўйича беш модулли ўқув курсидан ўтган бўлиш шарт¹.

Британия оилавий медиация институтининг яна бир хусусияти оила ишлари бўйича судларда мазкур соҳага ихтисослашган штатдаги профессионал медиаторларнинг фаолият олиб боришидир. Томонлар никоҳни бекор қилиш бўйича судга даъво тақдим қилишгандан сўнг ҳам медиаторга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Яна бир эътиборли жиҳат – низо медиацияда кўриб чиқилмасидан аввал суд томонидан иш кўриб чиқишга қабул қилинмаслигидир².

National
Family
Mediation

¹ Train to become a family mediator// Family mediators association URL: <https://thefma.co.uk/conference-and-training/train-to-become-a-mediator/>

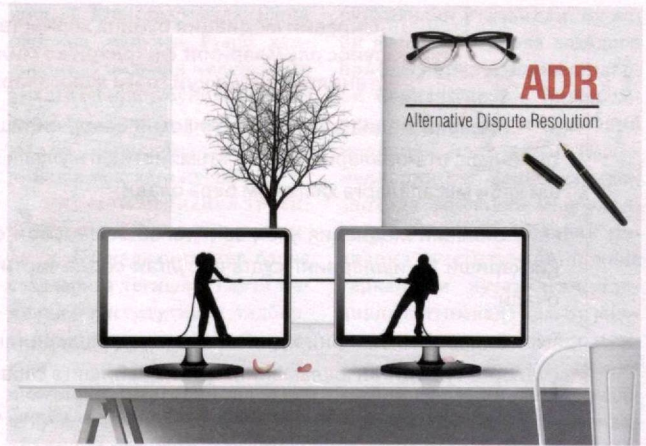
² Aubrey-Johnson K., Curtis H. Making mediation work for you. London, 2012. P. 16.

Шундай қилиб, 1960-йилларда бошланган ажрашишлар, мулкни бўлиш ва болаларга васий ёки тарбиячи тайинлаш бўйича низолар сонининг кўпайиши, судларда иш хажмининг ортиши, молиявий қийинчиликлар Британияда оилавий медиация институтининг юзага келиши ва ривожланишига туртки бўлди. Бугунги кунга келиб оилавий низоларнинг 49 фоизи медиаторлар томонидан ҳал этилмоқда.

Америка Қўшма Штатларида ҳам медиация институти дастлаб оила ҳуқуқига нисбатан татбиқ этилган. 1981 йилда штатлар орасида биринчи бўлиб Калифорния қонунчилигида медиация болаларга васийлик ва улар билан муносабатларни белгилашнинг процессуал шакли сифатида эътироф этилди.

1990 йилда АҚШ Конгресси Фуқаролик судлари иш рутинини ислоҳ қилиш бўйича қонун қабул қилди. Қонун ижросини таъминлаш учун штатларнинг процессуал кодексларида медиация институтини низоларни кўриб чиқишнинг дастлабки шакли сифатида тан олувчи нормалар киритилди ва судлар томонидан амалиётга кенг жорий этилди.

Мазкур қоида 1998 йилда Низоларни ҳал этишнинг муқобил шакллари тўғрисидаги қонун билан (Alternative

Dispute Resolution Act) янада мустаҳкамланди. 2001 йилда эса Медиация тўғрисида ягона шаклдаги қонун (The Uniform Mediation Act) қабул қилиниб, суд жараёнининг исталган босқичида томонлар низоларни ҳал этишнинг муқобил усулига мурожаат этишлари мумкинлиги белгиланди.

Австралиянинг 1997 йилда қабул қилинган «Медиация тўғрисида»ги қонунида оилавий низолар бўйича ишларни ҳал этишда медиация муқобил усул сифатида эмас, балки бирламчи усул сифатида келтирилган. Бунинг натижаси ўлароқ оилавий низоларнинг 95 фоизи судгача бўлган босқичда ҳал этилади³.

Германия, Италия, Испания каби давлатлар қонунчилиги, ҳуқуқни қўллаш ва суд амалиётида ҳам оилавий низоларни ҳал этишда медиаторлар хизматидан кенг фойдаланилади.

Қозоғистон Республикасининг 2011 йил 28 январда қабул

қилинган «Медиация тўғрисида»ги қонунига кўра, оила масалалари бўйича медиация орқали никоҳни давом эттириш билан боғлиқ келишмовчиликлар, ота-она ҳуқуқларини амалга ошириш, болаларнинг яшаш жойини белгилаш, уларнинг таъминоти каби оилавий муносабатлар юзасидан келиб чиқадиган низолар ҳал қилиниши мумкин. Медиация давомида медиатор боланинг қонуний манфаатларини ҳисобга олиши керак.

Халқаро даражада, давлатлар ўртасида ҳам оилавий медиацияга оид ҳужжатлар қабул қилинган. Мана шундай халқаро ҳужжатлардан бири Европа кенгаши Вазирлар кўмитасининг 1998 йил 2 январдаги «Оилавий масалаларда медиация бўйича R (98) 1-тавсиялари» ҳисобланади. Мазкур ҳужжат медиация институтини амалга ошириш бўйича тавсиявий қўлланма ҳисобланади⁴.

³ Альтернативные механизмы разрешения споров Обзор зарубежного опыта. Ташкент – 2017. Стр. 58

⁴ Европа кенгаши Вазирлар кўмитасининг 1998 йил 2 январдаги «Оилавий масалаларда медиация бўйича R (98) 1-тавсиялари». <https://mediation-eurasia.pro/mezhdunarodnye-dokumenty/rekomendaciya-r-981-komiteta-ministrov-soveta-evropy-2-janvarja-1998-g>

**Оилавий медиация бўйича хориж тажрибаси,
ҳуқуқшунос олимларнинг фикрлари ва миллий қонунчилик
ўрганилган ҳолда қўйидаги хулосаларга келинди:**

- оилавий медиация нафақат никоҳни бекор қилиш, балки васий ёки ҳомийни тайинлаш, ота-оналарнинг бола таъминотидаги улуши ва уларни ким тарбия қилиши каби масалаларга ҳам ечим бера олади;
- оилавий медиация узоқ вақт талаб этиладиган фуқаролик суд ишларининг қисқариши ва ишларнинг судгача бўлган содда тартибда кўриб чиқилишига йўл очади;
- оилавий низоларни кўриб чиқувчи суд ишларининг камайишига ва бу бўйича судларга тушадиган юкларнинг ҳам камайишига сабаб бўлади;
- судлар томонидан оилавий масалаларни кўриб чиқиш учун сарфланадиган харажат ва вақтнинг қисқаришига олиб келади;
- оилавий медиация институтининг кенг жорий этилиши ярашув институтининг ривожига ҳам хизмат қилади. Чунки фуқаролик ишлари бўйича судларда бошқа тоифадаги кўплаб ишлар кўрилади, маҳалла фуқаролар йиғинига юзлаб одамлар мурожаат қилади. Профессинал медиатор эса нафақат уларни яраштириш, муаммоларига ечим топиш бўйича ҳам иш олиб боради, бу унинг касбий мажбурияти ҳисобланади.

Шу билан бирга, оилавий медиацияни Ўзбекистон шароитига жорий этиш учун ҳал қилиниши лозим бўлган бир қатор масалалар мавжуд. Булар:

Оилавий медиация бўйича мутахассис – профессионал медиаторларнинг йўқлиги. Уларни тайёрлаш механизмлари мавжуд, бироқ кенг тарғиб қилинмаган ва етарлича йўлга қўйилмаган. Жумладан, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Оила» илмий-амалий тадқиқот маркази фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳузуридаги яраштирув комиссиялари фаолиятини такомиллаштириш орқали оилавий медиацияни оммалаштиришни мақсад қилган ва тадқиқот марказида уларни ўқитиш режалаштирилган эди.

Бироқ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳузуридаги яраштирув комиссиялари оилавий медиация марказига айланиши эҳтимоли жуда паст. Бунга сабаб комиссия аъзолари орасида оила қонунчилиги ва медиация тартиб-таомилларидан хабардор бўлган мутахассислар йўқ ҳисоби. Ўйлаймизки, янги ташкил этилган Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ҳузуридаги «Маҳалла ва оила» илмий тадқиқот институти томонидан оилавий медиация фаолиятини йўлга қўйиш ва бу бўйича профессионал мутахассислар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилади.

Мазкур масалада 2019 йил 31 январь куни Адлия вазирининг «Медиаторларни тайёр-

лаш дастурини тасдиқлаш ҳақида»ги 54-мх-буйруғи қабул қилиниб, ушбу буйруқ билан медиаторларни тайёрлаш дастури иловага мувофиқ тасдиқланди ва медиаторларни тайёрлаш дастури бўйича махсус ўқув курслари вазирлик қошидаги Юристар малакасини ошириш маркази томонидан ташкил этилиши белгиланди. Марказда ташкил этилган медиаторларни тайёрлаш ўқув курси дастури модулида оилавий медиаторларни тайёрлаш ўқув курслари назария ва амалиёт уйғунлиги асосида олиб борилиши белгиланган. Лекин оила медиаторларини тайёрлашнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, уларни тайёрлашга фақат ҳуқуқий таълим билан эришиб бўлмайди.

Оилавий масалалар бўйича медиаторларга қўйиладиган ягона талабларнинг тасдиқланмагани. Юқорида Буюк Британия, Австралия тажрибалари ўрганилганда оилавий масалалар бўйича медиаторлар нафақат ҳуқуқий, балки социологик ва психологик модуллар бўйича ўқитилиши, уларнинг фаолияти бевосита шахсларнинг ҳаёти, психологик ҳолати билан боғлиқ эканидан келиб чиқиб, тегишли талаблар қўйилганини таъкидлаган эдик. Оилавий медиация кенг тарқалар экан, оила медиаторларига махсус талабларнинг қўйилиши эҳтиёжга айланиб бораверади.

Оилавий медиацияни ташкил этиш ва ўтказиш масалаларига бағишланган қўлланмалар ва йўриқномаларнинг йўқлиги. Таҳлил давомида маълум бўлдики, Европа минтақаси, Канада, Австралия ва АҚШ каби мамлакатларда оилавий масалалар бўйича медиаторлар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий ва илмий асослари яратилган. Улар учун алоҳида расмий мақомга эга тавсиялар ишлаб чиқилган. Ўзбекистонда ҳам Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ҳузуридаги «Маҳалла ва оила» илмий тадқиқот институти ва Адлия вазирлиги қо-

шидаги Юристар малакасини ошириш маркази ўзаро ҳамкорликда оилавий медиацияни амалга ошириш бўйича тавсиялар ёки илмий-амалий қўлланма ва йўриқномалар ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ.

Оилавий медиация тарғиботининг йўлга қўйилмаганлиги. Бу медиациянинг барча соҳаларига тегишли. Гарчи медиация институтидан тадбиркорлик соҳасида фойдаланиш кенг тарқалаётган бўлса-да, оилавий масалаларни ҳал этиш бўйича медиация ҳақида кўпчилик аҳоли хабардор эмас. Юқорида таъкидланганидек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳузуридаги яраштирув комиссиялари бу фаолиятни амалга ошириш бўйича марказ вазифасини бажара олмайди. Негаки, оила медиатори нафақат оилаларни яраштириш йўлларини излайди, ўрни келганда ажрим бўйича ишларни ҳам олиб боради, мол-мулкнинг бўлиниши, болалар таъминоти, улар кимнинг қўлида қолиши каби масалалар бўйича мақбул ечим беради.

Оилавий медиация билан шуғулланувчи ихтисослашган махсус марказларнинг мавжуд эмаслиги. 2020 йил 18 сентябрда Адлия вазирлиги томонидан Тошкент медиация маркази давлат

рўйхатидан ўтказилди. Бу каби марказлар барча соҳадаги профессионал медиаторларни бирлаштиради. Илғор хориж тажрибаси эса оилавий медиация марказлари бошқа медиация марказларидан алоҳида фаолияти мақбуллигини кўрсатади. Оилавий медиация институтининг кенг тарқалиши кузатилган тақдирда юртимизда ҳам бу юқори аҳамият касб этиши мумкин. Шу билан бирга уларнинг касбий бирлашмалари – ассоциацияларини тузиш ҳам мақсадга мувофиқ. Бу каби ассоциациялар улар фаолиятини ташкилий-методик жиҳатдан таъминлашга ёрдам беради.

Оилавий медиация оилавий низоларни ҳал этиш воситаси сифатида на моддий ва на процессуал қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топмагани. АҚШ, Буюк Британия, Франция, Канада, Австралия каби давлатлар тажрибасига кўра оилавий медиация институти ва уни амалга ошириш тартиби моддий қонун ҳужжатлари (оила ҳуқуқи бўйича қонун ҳужжатлари) ва процессуал қонун ҳужжатлари (суд ишлари тўғрисидаги қонунлар, процессуал кодекслар)да ўз ифодасини топган. Аммо бизнинг қонунчилигимизда бу ҳали ўз аксини топгани йўқ.

Албатта, медиация институти қонунчилигимизга киритилиб, жорий этилганига кўп вақт бўлмади. Бу бўйича қилиниши лозим бўлган ишлар ҳали кўп. Ўйлаймизки, жаҳоннинг илғор тажрибасини инобатга олган мазкур институт мамлакатимизда кенг куртак ёяди. Фуқароларимиз ҳам мазкур институтнинг нафақат бизнесда, балки шахсий ҳаётда ҳам катта аҳамиятга эга эканини тушуниб етадилар.

Муборакхон ТОЖИЕВА,
Адлия вазирлиги масъул ходими

Илдизи кўринмас

иллат

Ҳозирги замон миллий ва халқаро ҳуқуқида тобора кўп қўлланаётган атамалардан бири коррупциядир. Ўзбекистон давлат бошқаруви соҳасидаги коррупцияни бартараф этиш юзасидан бир қатор чора-тадбирларни амалга ошириб келмоқда. Хусусан, мамлакатимиз 2008 йил 7 июлда БМТнинг Коррупцияга қарши конвенциясига (Нью-Йорк, 2003 йил 31 октябрь), 2010 йил март ойида Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти доирасида қабул қилинган коррупцияга қарши курашишнинг Истанбул режасига (2003 йил 10 сентябрь) қўшилган. Шунингдек, Олий Мажлис 2011 йил 13 декабрда Жиноий даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш бўйича Евроосиё гуруҳи тўғрисидаги битимни (Москва, 2011 йил 16 июнь) ратификация қилган.

Ушбу тадбирларнинг ман-тикий давоми сифатида 2017 йил 3 январда «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 2 декабрдаги «Қонун ҳужжатларининг тадбиркорлик фаолиятига таъсирини баҳолаш тизимини жорий қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 328-қарори билан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳаларида коррупциоген нормалар ўтиб кетишининг олдини олишга қаратилган механизм жорий этилди.

«Transparency International» халқаро коррупцияга қарши ташилотининг 2018 йилги Коррупцияни қабул қилиш индексида (Corruption Perception Index) Ўзбекистон 23 балл билан 180 давлат орасида 158-ўринни эгаллади¹.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ҳам бу борада «Жамиятимизда коррупция, турли жиноятларни содир этиш ва бошқа ҳуқуқбузарлик ҳолатларига қарши курашиш, уларга йўл қўймаслик, жиноятга жазо албатта муқаррар экани тўғрисидаги қонун талабларини амалда таъминлаш бўйича

қатъий чоралар қўришимиз зарур»² деб таъкидлайди.

Коррупция иқтисод, ҳуқуқ-шунослик, фалсафа, психология, педагогика каби фанларнинг доимий ва долзарб мавзуларидан бири ҳисобланади. Коррупцияга қарши кураш, хусусан, унинг олдини олишда аввало уни вужудга келтирувчи омиллар аниқланиши ҳамда бартараф этилиши лозим.

Совет иттифоқи парчалангач, унинг ўрнида вужудга келган давлатлар бозор иқтисодиётига ўтиши муносабати билан уларда янги коррупцион омиллар вужудга келди. Хусусан, россиялик олим Мария Шедий коррупциянинг сабаблари сифатида қуйидагиларни кўрсатади: иқтисодиётга ҳаддан ортиқ аралашиб, тугалланмаган иқтисодий ислохотлар, ортиқча солиқ ва йиғимлар, давлат ҳокимиятининг заифлиги, давлат назоратининг тартибга солилмагани, қонунларнинг номукамаллиги³. В. Попов ва В. Умниковлар коррупциянинг иқтисодий, институционал ва ижтимоий сабаблари сифатида давлат идораларининг ёпиқлиги, ноқулай ҳисобот тизими, қонун ижодкорлиги тизимида шаффофликнинг йўқлиги, кадрлар сўғатининг заифлигини кўрсатади⁴. Дарҳақиқат, Ўзбекистоннинг Маъмурий ислохотлар концепциясида ҳам ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятининг етарлича

очик ва шаффоф эмаслиги коррупцияга олиб келаётгани кўрсатиб ўтилди.

Ш. Қобилоннинг фикрича, давлатнинг рухсат бериш функцияларининг ҳаддан ташқари кенг доирада сақланиб қолиши ҳам коррупциянинг илдиэларидан биридир⁵. Р.Клитгаарднинг таъкидлашича, мансабдорнинг бирор субъектга хизмат кўрсатиш ёки имтиёз беришдаги яққаҳокимлиги устидан назоратнинг йўқлиги коррупцион келишувга олиб келиши мумкин⁶. К. Головшинскийнинг айтишича эса давлат бошқарув органларида қонуности ҳужжатларини ишлаб чиқиш жараёнининг тўлиқ назорат қилинмаслиги натижасида қонунчиликда коррупциоген, яъни коррупцияга шароит яратувчи ҳуқуқий нормалар шаклланади. Бу эса мансабдорлар учун фуқароларни кўрқитиш ва пора олишга шароит яратади⁷.

Шундай қилиб, ижтимоий ҳаётга давлатнинг императив таъсири коррупция вужудга келиши учун асосий омил бўлмоқда.

Коррупция нафақат ғайриҳуқуқий қилмиш, айна вақтда жамият томонидан кескин қораланадиган тубан ҳаракат сифатида ҳам баҳоланади. Шу сабабли коррупция барча ҳолларда яширинча амалга оширилади. Давлат бошқаруви соҳасидаги рухсат бериш, хўжалик фаолиятини текшириш, таъсир

¹ Изоҳ: Коррупцияни қабул қилиш индекси давлат секторига коррупция даражаси 0 дан (энг юқори кўрсаткич) 100 га қадар (энг паст) шкала бўйича ҳисоб-китоб қилинади.

² Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи <http://www.uza.uz>.

³ Шедий М.В. Коррупция как социальное явление: социологический анализ: Дисс. ... докт. соц. наук. – Москва, 2014. – 273 с.

⁴ Попов В.Г., Умников В.Н. Коррупция: основные угрозы и меры противодействия: Монография, М., 2012. С.36.

⁵ Қобилон Ш.Р. Коррупцияга қарши кураш: иқтисодий, маънавий-маърифий чоралари ва йўллари: Монография. – Т., 26–22-б.

⁶ Klitgaard R. Gifts and Bribes / Zeckhauser R.J (Eds) Strategy and Choice. Cambridge: MIT Press, 1991.

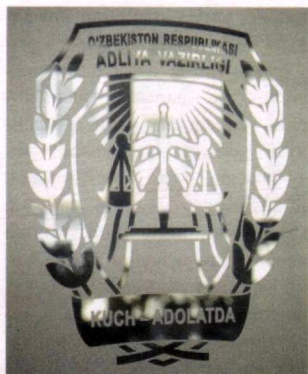
⁷ Головшинский К.И. Диагностика коррупциогенности законодательства //Под ред. А.Сатарова и А.Краснова. – М., 2002. – С.25.

чорасини қўллаш, мурожаатларни кўриб чиқиш каби масалалар барча исталган пайтда танишиб чиқиши мумкин бўлган шаклда амалга оширилиши, шунингдек, рухсат олиш ёки давлат хизматларидан фойдаланишда электрон навбат тизими ва унга қатъий амал қилиш механизмини жорий этиш зарур.

Давлат органига қилинган ҳар қандай мурожаат дарҳол рўйхатга олинishi ва унинг сайтида ўша заҳотиёқ акс эттирилиши ҳамда ушбу мурожаатни кўриб чиқиш жараёни баён этиб борилиши керак.

Таҳлиллар қонун ҳужжатларида бир қатор коррупцион омиллар борлигини кўрсатади. Жумладан, Адлия вазирининг 2015 йил 25 декабрдаги «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш услубиётини тасдиқлаш тўғрисида»ги буйруғига биноан органлар томонидан тегишли ҳаракатларни бажариш тартибининг йўқлиги, органнинг ҳаракатлари ва ваколатларининг тартибга солилмагани, ваколатларни бажариш процессуал тартибининг белгиланмагани, бажарилшининг аниқ механизмига эга бўлмаган нормаларнинг мавжудлиги ҳуқуқни тартибга солишдаги бўшлиқлар билан боғлиқ коррупциявий омиллар ҳисобланади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 29 майдаги 97-қарори билан тасдиқланган «Давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун ер участкаларининг олиб қўйилиши муносабати билан фуқа-

ролар ва юридик шахсларга етказилган зарарларни қоплаш тартиби тўғрисида»ги низомида давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун ер участкаси ёки унинг бир қисмини олиб қўйиш ва унда жойлашган иморат ва иншоатларни бузиш, дов-дарахтларни кўчириш асослари ва тартиби белгиланган.

Бироқ мулкни национализация, мусодара ва реквизиция қилиш асослари ҳамда тартиби моҳиятан қонун даражасида тартибга солиниши лозим бўлган ижтимоий муносабатлар тоифасига киради. 2012 йил 24 декабрда қабул қилинган «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддасида ҳам Ўзбекистон қонуни энг муҳим ва барқарор ижтимоий муносабатларни тартибга солиши назарда тутилган. Шу сабабли мулкни национализация, мусодара ва реквизиция қилиш асослари ва тартиби қонун даражасида белгиланиши зарур. Бу борада В.Эргашев ҳам махсус қонун қабул қилиниши лозим деб ҳисоблайди⁸.

Одатда халқаро тажрибага мувофиқ қонун ҳужжатларининг коррупцияга қарши экспертизаси икки шаклда, яъни амалдаги қонун ҳужжатларининг ва қонун ҳужжатлари лойиҳаларининг экспертизаси шаклида амалга оширилади.

Адлия вазирлигининг юқоридаги буйруғида эса қонунлар, парламент қарорлари, Президентнинг фармон, қарор ва фармойишлари, ҳукумат қарорлари, маҳаллий ҳокимиятларнинг қарорлари лойиҳалари ҳамда вазирлик, кўмита ва идораларнинг норматив ҳужжатларини коррупцияга қарши экспертизадан ўтказиш тартиби белгиланган. Амалдаги қонун ҳужжатларини коррупцияга қарши экспертизадан ўтказиш амалиёти мавжуд эмас.

Бизнингча, илғор хорижий тажрибадан келиб чиқиб, амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам коррупцияга қарши экспертизадан ўтказилиши керак.

Амалдаги тартибга кўра норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни фақат адлия органлари коррупцияга қарши экспертизадан ўтказилади. Бироқ коррупцияга қарши кураш умумхалқ иши ҳисобланади. Шу сабабли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг коррупцион омиллар билан боғлиқ жиҳатларини баҳолашнинг шундай механизми жорий этиш лозимки, унга кўра барча фуқаролар ҳужжатнинг коррупцион омиллар билан боғлиқ жиҳатларини баҳолаш ва бу жараён билан танишиш имкониятига эга бўлиши зарур.

⁸ Эргашев В. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари: Юрид. фан. ном. дис. автореф. – Тошкент, 2005. – 19–22-б.

Бугунги кунда жамоатчилик назорати коррупцияга қарши курашнинг самарали воситаларидан бири сифатида эътироф этилмоқда.

Жамоатчилик назоратининг жаҳонда кенг тарқалган шакллари давлат органларининг фаолиятига оид жамоатчилик эшитиши, жамоатчилик муҳокамаси, жамоатчилик экспертизаси, жамоатчилик таҳлили ёки мониторинги, жамоат-

чилик суриштируви, жамоатчилик текшируви, жамоатчилик сўрови, жамоатчилик ташаббуси ҳисобланади.

Шунингдек, мансабдорларнинг ўз лавозимини суниестеъмол қилишига қарши курашувчи органлар билан жамоатчилик назорати субъектларининг ҳамкорлиги кейинги йилларда коррупциянинг олдини олишда энг самарали механизмлардан бирига айланди. Чунки давлат

органлари ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи, назорат қилувчи органлар коррупцияни мунтазам назорат қилиш имкониятига эга бўлмайди, улар одатда олдиндан тузилган режа ва танлов асосидаги текширувлар, шахсларнинг мурожаатлари орқали ёки ҳуқуқбузарлик аломати сезилгандагина хабардор бўлади, жамоатчилик эса айнан мансабдорлар билан ҳар кун ҳар соатда тўқнаш келади.

Жаҳон мамлакатларида бугунги кунда коррупцияга қарши курашнинг қуйидаги усуллари мавжуд.

Ички назорат – бу усул бошқарув аппаратининг ўзида назоратни кучайтирувчи тузилмалар (ҳар хил ички инспекциялар ва бошқа назорат органлари) яратишни тақозо этади. Бу тузилманинг асосий вазифаси ходимларнинг ички этикет қоидаларига риоя қилишини назорат қилишдир. Юртимизда ҳам ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бир қатор органларда айнан шу вазифани бажарувчи тузилмалар яратилган.

Ташқи назорат – бу усулда ижро аппаратидан мустақил тузилмалар орқали коррупцияга қарши самарали кураш олиб борилади. Яъни, суд ҳокимиятининг максимал даражада мустақиллигига эришиш, оммавий ахборот воситаларига кўпроқ эркинлик бериш ва ҳоказо.

Сайлов тизими орқали курашиш – демократик давлатларда сайланган вакилларни коррупция учун жазолашнинг асосий усулларида бири кейинги сайловда унга овоз бермаслик ҳисобланади. Коррупцияга сайлов орқали таъсир ўтказиш энг самарали усулдир.

Коррупцияга қарши курашда юқори натижаларга эришган Швеция, Сингапур каби давлатларнинг тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики, коррупцияни юзга келтирувчи омилларни бартараф этиш бу курашда муҳим ўрин эгаллайди.

Бунда конституциявий назорат органлари, ҳуқуқ-тартибот органларининг аҳамияти ортади. Яъни, коррупцияга олиб келиши мумкин бўлган нормаларни конституциявий назорат органи томонидан

конституцияга зид деб топиш, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш ушбу давлатларни коррупция даражаси жуда паст бўлган давлатлар қаторига олиб чиққан. Биз кўйида Сингапурда коррупцияга қарши курашда қўлланган усуллар ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Сингапур 1965 йили мустақилликка эришганда коррупция ботқоғига ботган давлатлар қаторида турар эди. Лекин ушбу иллатга қарши ўтказилган бир қатор тадбирлар бу давлатда коррупциянинг минимал даражага тушишига олиб келди. Биринчи навбатда бу ерда бюрократик жараёнлар енгиллаштирилиб, суд тизими-

нинг мустақиллиги оширилди (судьяларнинг даромади ва имтиёзларини ошириш эвазига). Шу билан бирга, коррупция жинояти учун жазолар оғирлаштирилиб, фуқароларга коррупцияга қарши жиноятларни тергов қилишда ҳамкорликдан бош тортгани учун жуда катта молиявий санкциялар белгиланди. Бир қатор давлат идораларида оммавий тозалашлар ўтказилиб, бу жараён телеканаллар орқали бутун мамлакатга намойиш этилди. Юқорида санаб ўтилган омилларнинг ҳаммаси Сингапурни қисқа муддатда коррупция даражаси энг паст мамлакатлар қаторига олиб чиқди. Шунингдек, давлат

хизматчисининг ахлоқ стандартларига риоя этишини каттиқ назорат қилиш ҳам коррупцияга қарши курашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Коррупцияга қарши кураш ҳақида сўз юритганда, Даниянинг ўзига хос тажрибасига ҳам тўхталиб ўтиш жоиз. 2018 йилда Халқаро очиқлик ташкилоти жаҳоннинг 180 мамлакатини қамраб олган Коррупцияга қарши кураш индексини эълон қилди. Унда Дания жаҳоннинг энг кам коррупциялашган давлати деб топилган. Ўрганиш ўтказиб келинаётган 1995 йилдан буён бу давлат ушбу рейтингда юқори ўринлардан бирини эгаллайди.

Данияда коррупцияга қарши курашишнинг самарали омиллари сифатида кўйидагиларни кўришимиз мумкин:

- мамлакат сўз эркинлиги таъминланган етакчи давлатлардан биридир;
- ҳукумат давлат харажатлари бўйича аҳолига ўз вақтида ва холис ҳисобот беради;
- давлат амалдорларининг ҳалоллиги алоҳида назоратга олинган;
- давлат мансабдорлари ва ҳусусий секторни назорат қилувчи мустақил ва самарали ишлайдиган суд-ҳуқуқ тизими мавжуд;
- ноқонуний бойлик орттириш, пора олиш ва таниш-билиш орқали иш битириш қадимдан уят ҳисобланади, бу анъана ҳануз сақланиб қолган;
- аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги ва маданияти юқори.

Ҳар бир мамлакатнинг тараққиёти ва хавфсизлиги, жамият фаровонлиги кўп жиҳатдан унда коррупция қанчалик кенг ёйилганига боғлиқ. Шу сабабли коррупцияга қарши кураш давлат ва жамиятнинг доимий вазифаси бўлиб қолаверади.

Адҳамжон ТАШМУРАТОВ,

Ўзбекистон Республикаси
Миллий гвардияси ҳарбий хизматчиси

КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШ АГЕНТЛИГИ ТАШКИЛ ЭТИЛДИ

МАНБА: ПФ-6013-сон, ПҚ-4761-сон (29.06.2020 й.)

@huquqiyaxborot

АГЕНТЛИК

- ◆ Коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш соҳасида **махсус ваколатли давлат органи** ҳисобланади
- ◆ Президентга буйсунади ва Олий Мажлис палаталари олдида ҳисобдордир
- ◆ Мамлакатда коррупция ҳолатини **тизимли таҳлил қилади**
- ◆ Вазирлик ва идораларнинг коррупцияни олдини олиш ва унга қарши курашиш соҳасидаги фаолиятини **мувофиқлаштиради**
- ◆ Бюджет маблағларининг сарфланиши, давлат активларининг реализация қилиниши, давлат харидлари, инвестиция лойиҳаларининг амалга оширилиши ва давлат дастурлари бажарилиши билан боғлиқ материалларни **талаб қилади, олади ва ўрганади**
- ◆ Давлат хизматчиларининг **даромад ва мол-мулкни декларация қилиш** тизими жорий этилиши ҳамда декларациядаги маълумотларнинг ҳаққонийлиги текширилишини ташкил этади
- ◆ Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар буйича **маъмурий суриштирувлар ўтказади**
- ◆ Ижро ҳокимияти ва ҳўжалик бошқаруви органлари ҳамда уларнинг мансабдор шахслари қарорларида коррупция белгилари аниқланган ҳолларда уларнинг ижросини тўхтатиш ёки бекор қилиш тўғрисида **тақдимнома киритади**

Агентлик томонидан чиқарилган
огоҳлантириш, тақдимнома, мурожаатлар

10 КУН ИЧИДА

қўриб чиқилиши ва натижалари бўйича
ахборот берилиши шарт

Агентлик бошқарув ходимларининг чек-
ланган сони **50 та** штат бирлигидан иборат

✓ **10 та** штат бирлиги Давлат хизматини
ривожлантириш агентлигидан

✓ **40 та** штат бирлиги эса
Бош прокуратура ҳузуридаги
Иқтисодий жиноятларга қарши
курашиш департаментининг штат
бирликларидан шакллантирилади

ФАРМОН БИЛАН:

Коррупцияга қарши
курашиш **миллий**
кенгаш ва унинг
ҳудудий кенгашлари
ташкил этилди

давлат ҳокимияти ва бошқаруви
органларининг коррупцияга қарши
курашиш соҳасидаги фаолиятини
мониторинг қилувчи ҳамда баҳоловчи
“E-Anticor.uz” электрон платформаси

коррупция ҳолатлари
ҳақида Агентликни
хабардор қилиш имконини
берувчи **махсус мобил**
дастурий таъминот

2020–2021 йилларда барча
давлат ва ҳўжалик
бошқаруви органларида
коррупцияга қарши **ички**
назорат тизими жорий
этилади.

Миграция ҳуқуқи тарихи

қадимги Шарқ мамлакатлари мисолида

Миграция ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва шаклланишига оид мақола-нинг аввалги қисмида қадимги Юнонистон тарихига мурожаат қилган эдик. Ушбу қисмда қадимги Шарқ мамлакатларида миграция ҳуқуқининг шаклланиши хусусида сўз боради.

Қадимги Ҳинд. Мауриялар сулоласи асосчиси Чандрагуптанинг (мил. ав. 317-297) маслаҳатчиси Каутилья (баъзан Вишнагупта)нинг «фойдали илм-фан» маъносини англатувчи «Артхашастра» асарида ёзилишича, қишлоққа кириш ёки у ердан чиқиб кетишдан олдин ўша ҳудуд бошқарувчиси томонидан муҳрланган рухсатнома талаб қилинган (1-расм)¹.

1-расм. Каутильянинг «Артхашастра» асари.

Қадимги Ҳиндда чет эллик шахслар асосан икки тоифага бўлинган: патикаслар – зиёратчи сайёҳлар ва гопас ёки шаникаслар – ҳукмдор таклифига қўра ташриф буюрган расмий вакиллар (элчилар, савдогарлар). Улар шаҳарнинг муайян мавзесига жойлаштирилиб, тегишли амалдорлар назоратида бўлган.

Шунингдек, чет эл фуқароларининг мамлакат ҳудудига кириши учун рухсат бериш тартиб-таомиллари амалда бўлган. «Артхашастра» қоидаларига мувофиқ, ажнабий сайёҳлар мамлакатга киришдан аввал рухсат олишлари шарт ҳисобланган².

Ўша замонлардан бошлаб мамлакатга киришни тақиқлашга доир мисоллар ҳам учрайди. Чет эл фуқаролигига шубҳа билан қараш ва уларни ўз ҳудудига киритишни истаслик умумий тенденцияга айланган. Масалан, Ману қонунларида «душман, бу – сизнинг қўшиниңиз» тамойили кенг тарқалган (2-расм).

2-расм. Дхармашастра³. Ману қонунларидан парча.

«Артхашастра»да шахсни тасдиқловчи ёки сафар ҳужжатларига оид маълумотлар етарли эмас. Бироқ айрим манбалар инсон юз қисмининг териси остига ранг ўтказиб, турли нақшлар тушириш (татуировка) орқали шахснинг туғилган вақти ва жойи ҳақида маълумотлар акс эттирилгани ҳақида гувоҳлик беради⁴.

Ушбу маълумотлар мунозарали. Масалан, қадимги Фракия ёки қадимги Японияда инсон танасига ўтказилган нақшлар шахснинг ижтимоий келиб чиқиши, фарзандлари сони, оилавий аҳволи, меҳнатга лаёқати ва бошқа фуқаролик-ҳуқуқий мақоми ҳақида маълумот берган. Бироқ бундай амалиёт қадимги Ҳиндда хос эмас деб ҳисоблаймиз. Чунки азалдан ҳинд тамаддунида «менди»⁵ каби нақшлар урф-одат ва юксак қадриятга айланган бўлса ҳам айнан шахсни тасдиқлаш сифатида қўлланилмаган. Қолаверса, илк ўрта асрларда баданга чизилган турли нақшлардан охираат дунёсига ўтиш учун паспорт сифатида фойдаланилгани Янги Зеландиянинг маҳаллий аҳолиси – маорилар афсонасига тегишли. Тинч океанида жойлашган оролларда истиқомат қиладиган айрим қабилаларда ҳозир ҳам бу каби одатлар сақланиб қолган.

Қадимги Хитой. Миграция ҳуқуқининг асосий субъектлари ҳисобланган чет эллик фуқаролардан давлат кўпинча сиёсий мақсадларда фойдалангани тарихдан маълум. Масалан, қа-

¹ Неру Д. Взгляд на всемирную историю. 1-том. – М., 1981. – С.92.

² Casson L. Travel in the Ancient World. London, 1974. P. 22–28. 46. 28.

³ Дхармашастра (санскр. Dharmasāstra, яъни «дхармадаги ўғитлар») – қадимги ҳинд диний одоб-ахлоқ қоидалари ва қадимги қонунлар. Миллоддан аввали VI-V асрларда одат ҳуқуқи асосида битилган ушбу ёзма ёдгорлик Ману қонунларидан иборат диний-ахлоқий ва ҳуқуқий тўплам ҳисобланади.

⁴ Morton Glenn R. Foundation, Fall and Flood: A Harmonization of Genesis and Science. – 2nd ed. – Dallas, TX: DMD Pub. Co., 1995. – P.146; Dickson D. Bruce. The Dawn of Belief: Religion in the Upper Paleolithic of Southwestern Europe. – Tucson, AZ: The University of Arizona Press, 1990. – P. 42-43.

⁵ Менди – хина билан баданга нақш солиб безаш.

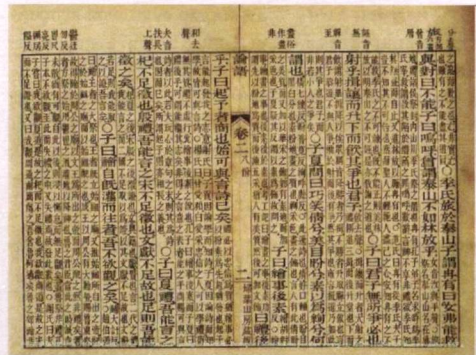

димги Хитойда сиёсий мотивлар бўйича ўз мамлакатини тарк этган шахсларни қабул қилмаслик тамойили бўлган, лекин баъзан бундай қочоқлар жосус сифатида фойдаланиш шарти билан қабул қилинган. Милоддан аввалги 576 йилда Сун подшоҳлигидан Юй-Ши исмли саркарда 200 нафардан зиёд аскари билан Чу подшоҳлигига қочиб келган. У Чу подшоҳлигига уч йил яшагач, милоддан аввалги 573 йилда Сун подшоҳлигини забт қилишга ёрдам берган⁶. Бу каби усуллардан қадимги Мисрда ҳам кенг фойдаланилган.

Милоддан аввалги VI-V асрларга келиб, қадимги Хитой тамаддуни фалсафий-хуқуқий тафаккур махсуллари билан янада бойиган. Жумладан, Конфуций таълимоти хуқуқнинг асосий манбаларидан бирига айланган.

Шарқий Осиёнинг энг машҳур тарихий ҳужжатларидан Лунь Юй⁷ конфуцийликнинг миграция хуқуқига доир бир неча қарашларини ўзида акс эттирган. Масалан, душман ҳарбий асирлигидан қочиб келган ёки давлат манфаатлари йўлида чекка ҳудудларга мажбурий кўчирилганлар мамлакат тараққиётига ҳисса қўшган шахслар билан бир қаторда қадрланган. Айниқса, бирор ҳудудни ривожлантириш учун кўчирилганлар масофага қараб 1000 ли⁸ учун 3 йил, 500 ли учун 2 йил ва 300 ли учун 1 йил давомида турли солиқлардан озод этилган (3-расм).

Эркин ҳаракатланиш учун сафар ҳужжатлари қадимги Хитойда ҳам ўзига хос тарзда шаклланди. Милоддан аввалги 206 ва милодий 220 йиллар оралиғида ҳукмронлик қилган Хан империяси давридаёқ паспорт «Осмон ости ўлкаси» расмийчилигининг муҳим таркибий қисмига айланган. Хитой паспорти дастлаб «ташриф қоғози» деб юритилиб, унда шахсининг исми, ёши, бўйи, танасининг хусусияти, лавозими каби маълумотлар кўрсатилган. Ёғоч ва бамбукдан ясалган бундай тахтачаларни амалдорлар салтанат ҳудудида ҳаракатланиш ҳамда назорат пунктларидан ўтишда ўзлари билан олиб юришга мажбур бўлган. Тахтачадаги маълумотлар шахс лаёқатини белгилашга хизмат қилган. Кейинчалик

3-расм. Лунь Юй.
«Сухбат ва мулоҳазалар»дан парча⁹.

бир ёшдан ўтган болалар ҳам бу каби паспортга эга бўлиши талаб қилинган. Шахс вафот этганида ҳам паспортда исми ва мақоми кўрсатилган ҳолда қўмилган.

Қадимги Марказий Осиё. Қадимги Шарқни кўчманчи аҳолининг эркин миграциясиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга қарамай, агар жамоавий кўчишлар иқтисодий зарар келтирадиган бўлса, уларни яшаш жойларига мажбурий тарзда қайтариш чоралари кўрилган. Масалан, қадимги Парфияда озод ер эгалари жамоаси аъзолари расман эркин ҳаракатланиш хуқуқига эга бўлса ҳам, амалда давлатнинг аграр сиёсати ўз ерини ташлаб бошқа жойга кўчиб кетгани ёки ердан унумли фойдаланмагани учун жарима солишни тақозо этган. Жариманинг ярми шоҳ насабига, ярми эса ўша ер эгалари жамоасига ўтказилган.

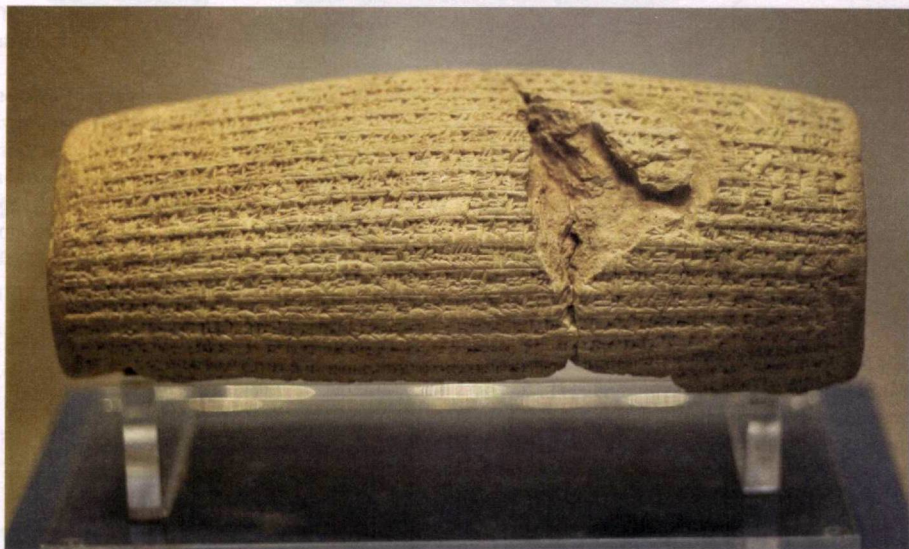
Марказий Осиё мамлакатлари муайян муддат Аҳамонийлар сулоласининг таъсирида бўлгани туфайли уларнинг айрим одат хуқуқлари маҳаллий халқ турмуш тарзига ҳам сингиб кетганини кўриш мумкин. Масалан, Форс давлати асосчиси Кир II Бобил устидан қозонган ғалабасидан кейин, яъни милоддан аввалги 539 йилда тарихдаги инсон хуқуқига алоқадор илк ҳужжат «Умумжаҳон эркинлиги ва кўчирилган халқларнинг

⁶ Les mémoires historiques de Se-Ma Ts'ien. Traduits et annotés par Edouard Chavannes. Tome quatrième. Première édition. – Paris: Ernest Leroux, 1901. – P.167. (468 pages)

⁷ Лунь Юй – Конфуций шогирдлари томонидан тузилган, устоз ва шогирд сухбатлари, мулоҳазалар, панд-насиҳат ва ўғитлар, фалсафий ва хуқуқий қарашлардан иборат бўлган конфуцийликнинг асосий китоби.

⁸ Ли – Қадимги Хитой масофа ўлчов бирлиги, 1 ли тахминан 500 метрга тенг бўлган.

⁹ Рыбаков В.М. Конфуцианское человеколюбие и уголовное право традиционного Китая. Российское право: Образование практика наука. № 5, 2016. – С.25.

4-расм. Кир цилиндри.
Британия музейи.

ўз ерларига қайтиш имкониятлари тўғрисидаги қонун»ни ишлаб чиққан. Мазкур ҳуқуқий ҳужжат цилиндрга ёзилган бўлиб, «Кир II цилиндри» ва «Инсон ҳуқуқлари декларацияси» деб ном қозонган. 1879 йилда археологлар томонидан Бобилда топилган ушбу ноёб битикдаги қоидалар БМТ-нинг барча расмий тилларига таржима қилинган (4-расм).

Француз тарихчиси, файласуф ва диншунос Жерар Израэль мазкур ҳуқуқий ҳужжатни ўрганиб, унда қадимги дунёдаги инсон шахсига нисбатан мутлақо янги қараш – асосий қадриятлар тенглиги, худони истаганидек номлаш, виждон эркинлиги, мулкка эгаллик қилиш, тинч яшаш каби принциплар мустақамланганини таъкидлаган¹⁰. «Умумжаҳон эркинлиги ва кўчирилган халқларнинг ўз ерларига қайтиш имкониятлари тўғрисидаги қонун» таҳлили шуни кўрсатадики, тарихдаги инсон ҳуқуқига оид илк норматив-ҳуқуқий ҳужжатда яшаш ҳуқуқи, уй-жой ҳуқуқи, эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи, виждон эркинлиги каби шахснинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари баён этилган.

Марказий Осиё халқларининг одат ҳуқуқи оғиздан-оғизга ўтиб келган ижтимоий расм-русуллар ва тартиблар, қонун-қоидалар йиғиндидан иборат бўлган. Одат ҳуқуқи илмий-юримик адабиётларда қисман бўлса-да ўрганилган, аммо уларнинг аксари жиноят ҳуқуқий одатларни ўрганишга бағишланган бўлиб, қадимги даврлар деярли ўрганилмасдан қолган¹¹.

Қадимги Шарқни кўчманчи аҳолининг эркин миграциясиз тасаввур қилиб бўлмайди. Масалан, қадимги Парфияда озод ер эгалари жамоаси аъзолари расман эркин ҳаракатланиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам, амалда давлатнинг аграр сиёсати ўз ерини ташлаб бошқа жойга кўчиб кетгани ёки ердан унумли фойдалангани учун жарима солишни тақозо этган.

¹⁰ Gérard Israël. *Cyrus le Grand: Fondateur de l'Empire perse.* – Paris: Fayard, 1987. – 395 pages; Израэль Ж. Кир Великий. – М.: Молодая гвардия, 2006. – С.180.

¹¹ Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. –Т.: "Адолат", 2003. 47-б.

«Авесто» ёдгорлиги. Хоразм, Урганч

Шу боис ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган Қадимги Хоразм, Бақтрия, Парфия, Даван, Кушонлар империяси, Қанха каби давлатларда миграция ҳуқуқига оид ёзма манбалар бизгача тўлиқ етиб келмаган. Бироқ зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто» бу борада ҳуқуқ манбаи вазифасини бажаришга хизмат қилган.

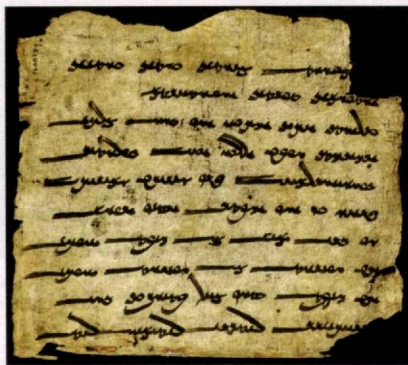
«Авесто»даги фуқаролик институти ва уларнинг тоифалари ҳақидаги маълумотлар ҳам миграция ҳуқуқи тарихида муҳим аҳамият касб этади. Унинг «Ясна» (Yasna) деб номланган бўлимида ёзилишича, жамиятдаги фуқаролар мақоми тўрт тоифага, яъни қоҳинлар, жангчилар, чорвадорлар ва ҳунармандларга бўлинган. Шунингдек,

Форс давлати асосчиси Кир II Бобил устидан қозонган ғалабасидан кейин, яъни милoddан аввалги 539 йилда тарихдаги инсон ҳуқуқига алоқадор илк ҳужжат «Умумжаҳон эркинлиги ва кўчирилган халқларнинг ўз ерларига қайтиш имкониятлари тўғрисидаги қонун»ни ишлаб чиққан. Мазкур ҳуқуқий ҳужжат цилиндрга ёзилган бўлиб, «Кир II цилиндри» ва «Инсон ҳуқуқлари декларацияси» деб ном қозонган.

жамият тўрт босқичли: 1) нманья (оила); 2) вис (уруғ); 3) занту (қабила); 4) дахью (мамлакат) дан иборат бўлган¹².

«Авесто»нинг асосий тўрт ҳуқуқий бўлимидан бири бўлган Никадум (Nokrdum) процессуал кодексни ифода этган бўлиб, унда шахс ва унинг эркинлигига қарши жиноятлар, хусусан ажнабий фуқароларнинг жинойи қилмишлари ёки уларга тажовуз қилиш жазоланиши хусусида сўз юритилган (5-расм).

5-расм. «Ашем Воху». «Авесто»дан парча. Британия кутубхонаси¹³.

Тадқиқотларимиз натижасида қадимда минтақамизда мамлакат ҳудудига келган чет эл фуқароларининг ҳуқуқий мақоми муайян даражада белгиланганини аниқлашга муваффақ бўлдик. «Авесто»нинг «Ясна» бўлими 12-боб, учинчи хат-бошисида эркин ҳаракатланиш ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқи, турар-жой дахлсизлиги принципи белгилаб қўйилган: «Бу заминда уй ҳайвонлари билан истиқомат қилувчи барчага эркин ҳаракатланиши ва яшаш жойини танлашига рухсат бераман»¹⁴. Ушбу манба мамлакатимиз ҳудудида ҳам миграция ҳуқуқига доир илк ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинганидан далилат беради.

Луқмонжон ИСОҚОВ,

юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

¹² Исоқов М., Қудратов С., Қодирова Д. Ўрта Осиё илк шаҳарлари ва давлатлари. Ўқув қўлланма. – Т., 2010. 34-б.

¹³ Мазкур қўлёзма 1907 йилда Марказий Хитойдаги Дунхуан шаҳрининг қояли деворидаги "Минг будда ғори"дан археолог ва тадқиқотчи Аурил Штейн томонидан топилиб, суғд тилида ёзилган мазкур ёдгорликда Зардушт ҳамда зардуштийликнинг муқаддас ибодати "Ашем Воху" ҳақида сўз юритилган. Айни пайтда Британия кутубхонасида сақланмоқда. Батафсил қаранг: <https://www.bl.uk/collection-items/zoroastrian-prayer>

¹⁴ Avesta: livre sacré du Zoroastrisme. Traduit par Charles de Harlez. – Paris: Maisonneuve & Cie, Libraires-éditeurs, 1881. – P.293; The Zend-Avesta: the Yasna, Visparad, Afrinagan, Gahs, and Miscellaneous fragments. Translated by Lawrence Heyworth Mills. Oxford: The Clarendon press, 1887. – P.248.

LexUz –

Ўзбекистон Республикаси
Қонун ҳужжатлари
маълумотлари миллий базаси

Мақсадимиз аҳолининг
ҳуқуқий маданияти даражасини
кўтариш, юридик ва жисмоний
шахслар қонун ҳужжатларидан
кенг фойдаланиш имкониятини
таъминлаш, жамиятни ҳуқуқий
ахборотлаштириш тизимини
такомиллаштиришдан иборат.

Йиллар бўйича	Шакли бўйича	Орган бўйича
2019 4730	Қонунлар 10	Давлат ҳокимияти аъзоликлари
2018 4690	Қарор 240	Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳуқуқий қўллаш органи
2017 4716	Қарор 3190	Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий ахборотлаштириш тизими
2016 4744	Қарор 3190	Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий ахборотлаштириш тизими
2015 4769	Қарор 3190	Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий ахборотлаштириш тизими
2014 4786	Қарор 3190	Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий ахборотлаштириш тизими

LexUz –

Интернет орқали норматив-
ҳуқуқий ҳужжатларни
олиш имконияти

Тизимда рўйхатдан ўтиш
мажбурий эмас,
фойдаланиш
мутлақо bepул.

t.me/lexuzofficial

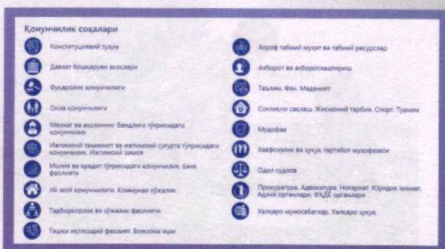
www.facebook.com/LexUzbekistan

Ишончилилик

LexUz тизими
Ўзбекистон Республикаси
Адлия вазирлигига тегишлидир

Тизимга маълумотлар фақат
расмий манбалардан киритилиши
уларнинг ишончилигини
таъминлайди.

Мобиллик

LexUz тизимидан дунёнинг
исталган жойида
фойдаланиш мумкин

LexUzнинг мобил қурилмалар учун
версияси мавжуд.

Манзил: Тошкент шаҳар, Миробод тумани,
Амир Темур шоҳқўчаси, 19-уй.
Тел.: (998 71) 233-38-08, (998 71) 233-73-98
http: www.lex.uz; e-mail: lex@adliya.uz

Олий таълимда кредит-модул тизими қандай афзалликларга эга?

Ҳаётда кўп нарсаларнинг ўлчови бор. Масалан, вақт сония, дақиқа, соатда, узунлик метрда, оғирлик килограммда, суюқлик литрда, электр кучланиши вольтда ўлчанади.

Шу ўринда таълимнинг, хусусан олий таълимнинг ҳам ўлчов бирлиги хусусида бир танишим сўраб қолди. Фикрича, олий таълимнинг ўлчов бирликлари бакалавр, магистр ва доктор экан. Лекин булар таълимнинг ўлчов бирликлари эмас, балки даражалари эканлигини тушунтиргунимча роса хуноб бўлдим. Унга кредит-модул тизими олий таълимнинг ўлчов бирлиги эканини айтдим. Ўшанда ҳаётимизга бу тушунча сингишига бироз вақт зарурлигини англагандим.

Аввало, мазкур тушунча мамлакатимиз олий таълим тизимига таълимнинг амалдагидан анча мукаммал ўлчов бирлигини олиб кирмоқда. Унга

кўра институтларда ўтиладиган ҳар бир фан энди ундаги ўқиш юкласи миқдорига қараб кредитларда акс этади. Масалан, ҳар бир фан ўртача 5, 6 ёки 7,5 кредитда акс этиши мумкин. Талаба эса ҳар семестр, ўқув йилида муайян миқдорда кредит тўплаб бориши мумкин ва бу миқдорга қараб унга бакалавр ёки магистр даражаси берилади.

ECTS кредит-модул тизимида бир йиллик кредит миқдори 60 га тенг. Бир ўқув йили икки семестрдан иборатлигини ҳисобга олсак, талаба ўқиши давомида ҳар семестрда 30 та кредит тўплаб бориши керак бўлади. Бакалавр дастури одатда тўрт йиллиги ҳисобга олинса, талаба бу

даражани қўлга киритиш учун жами 240 та кредит, магистратура дастурини тугаллаш учун эса 120 та кредит тўплаши талаб этилади.

Ушбу тизим меъёрий ҳужжат билан ҳам қатъий белгиланди. Яъни, давлатимиз раҳбари томонидан 2019 йил 8 октябрь куни имзоланган «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармонда республикадаги камидан 10 та олий таълим муассасасини халқаро эътироф этилган ташкилотлар (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education ёки Academic Ranking of World Universities) рейтинг-

гининг биринчи 1000 та ўриндаги олий таълим муассасалари рўйхатига киритиш ва олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини босқичма-босқич кредит-модул тизимига ўтказиш белгилаб берилган. Кредит-модул тизими таълимни ташкил этиш жараёни бўлиб, ўқитишнинг модул технологиялари жамламаси ва кредит ўлчови асосида баҳолаш модели ҳисобланади. Уни бир бутунликда олиб бориш серқирра ҳамда мураккаб тизимли жараёндир. Кредит-модул тамойилида иккита асосий масалага аҳамият берилади: талабаларнинг мустақил ишлашини таъминлаш; талабалар билимини рейтинг асосида баҳолаш.

Кредит-модул тизимининг асосий вазифалари сифатида қўйидагилар эътироф этилади:

- ўқув жараёнларини модул асосида ташкил қилиш;
- битта фан, курс(кредит)нинг қийматини аниқлаш;
- талабалар билимини рейтинг бали асосида баҳолаш;
- талабаларга ўзларининг ўқув режаларини индивидуал тарзда тузишларига имкон яратиш;
- таълим жараёнида мустақил таълим олишнинг улушини ошириш;
- таълим дастурларининг қулайлиги ва меҳнат бозорида мутахассисга қўйилган талабдан келиб чиқиб ўзгартириш мумкинлиги.

Юқоридагилар дарсларни нафақат инновацион таълим технологиялари асосида олиб бориш, балки талабадан мустақил ўқиб-ўрганиш, таълимга янгича муносабатда бўлиш, меҳнат бозори талабидан келиб чиқиб зарур билимларни эгаллаш, кўникмаларни шакллантиришга ўргатишдан иборатдир. Мухтасар айтганда, мазкур тизим талабанинг касбий ривожланиши ва камолотига йўналтирилган.

Келинг, шу ўринда тарихга назар ташласак. Кредит илк марта XVIII ва XIX асрларда АҚШ университетларида жорий этилган бўлиб, ўқув жараёнларини либераллаштириш, талабанинг ҳафталик академик юкламасини белгилаб бериш мақсадида яратилган.

1869 йилда Ҳарвард университети президенти, Америка таълимининг таниқли арбоби Чарлз Уилям Элиот «кредит соати» тушунчасини истемолга киритади. Шундай қилиб, 1870 – 1880-йилларда кредит соатлари билан ўлчанадиган тизим жорий қилинади. Кредит тизими билан ўқиш ва ўқув дастурларини ўзлаштириш

талабаларга ўқув жараёнини мустақил равишда режалаштириш, унинг сифатини назорат қилиш, таълим технологияларини такомиллаштириш учун имконият яратиб берди.

Кредит тўплаш ўлчовининг киритилиши талабага катта эркинлик бериш билан бирга келажакда танлаган соҳасининг етук мутахассиси бўлиб етишиши учун академик жараёни мустақил режалаштириш имконини ҳам тақдим этди. Айни чоғда баҳолаш тизими ва таълим технологияларининг такомиллашишига ҳам олиб келди.

Мазкур тизимнинг олий таълимга жорий қилиниши ўқитиш сифатини ошириш, шаффофликни таъминлаш, коррупцияга барҳам бериш, таълим олувчининг ҳақиқий билимини юзага чиқариш ҳамда мустақил ўқиб-ўрганиб, ўз устида ишлашига замин яратади. Бугунги кунда кредит тизими Европанинг деярли барча олий ўқув юртларида жорий этилган.

Дилфузахон НОСИРОВА,

Анджон вилояти юридик техникуми хорижий тиллар кафедраси мудири

Виртуал хуруж: суицид, эгри қасд ва бошқалар...

Телекоммуникация тармоқларидан, шунингдек, интернет – жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланиб ўзини ўлдириш даражасига етказиш ва ўзини ўлдиришга ундаш жинояти ҳозирги кундаги энг глобал муаммолардан бири ҳисобланади.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг расмий маълумотига кўра, 2000 йилда дунёда 815 000 киши суицид қурбони бўлган бўлса, ўз жонига қасд қилишга уринишлар сони 5 млн.дан ошган¹.

¹ Гиёсов З., Махсумхонов Қ. Суицид ҳолатларининг суд-тиббий масалалари. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашриёти, 2006 й. 6-б.

Ҳозир ҳар йили дунёда миллионга яқин киши ўз жонига қасд қилади. Суициднинг 800 га яқин кўриниши мавжуд. Улардан 9–41 фоизи ноаниқ этиологияга эга; 19 фоизи жазодан қўрқиб; 18 фоизи руҳий касалликлар; 18 фоизи оилавий муаммолар; 6 фоизи ҳиссиётлар; 3 фоизи молиявий йўқотишлар; 1,4 фоизи ҳаётдан тўйиб; 1,2 фоизи турли касалликлар сабабли юз беради.

Расмий маълумотларга қараганда ёшлар орасида ўз жонига қасд қилиш йигирма йил давомида икки баробар ошган. 14–24 ёшлиларнинг 16 фоизи бу ҳолатни бошидан кечиради, шундан 6 фоизи ўғил болалар, 10 фоизи қизлар. Суицидларнинг 90 фоизини психосоматик касалликларга чалинган шахслар амалга оширади.

Баъзи мутахассислар ўз жонига қасд қилишнинг 90 фоизини ўзига эътиборни жалб этиш хоҳиши билан изоҳлайди. Болалар суициднинг аксарияти оиладаги, мактабдаги келишмовчилик, ўқитувчиларнинг қўполлиги, турли можаролар, атрофдагиларнинг эътиборсизлиги оқибатида юз беради. Кўп ҳолларда ёшлар буни қўполлик, бефарқлик, инсофсизлик ва шафқатсизликка қарши исён деб кўрсатади².

Ҳозирги замонда қуролли курашларнинг ўрнини ахборот хуружи эгаллаши натижасида шу каби мудҳиш ҳолатлар кўпаймоқда.

Ҳозирги кунда ижтимоий тармоқлар ёвуз кучлар қўлида даҳшатли қуролга айланиб қолмоқда. Интернет орқали «Кўк кит», «Китлар денгизи», «Тинч ўй», «Бой хонимлар» каби ўсмирларни ўз жонига қасд қилишга ундайдиган ўйинлар кенг тарқалмоқда. Расмий маълумотларга кўра, Ўзбекистонда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан «Кўк кит» ўйинининг 15-босқичига етиб келган беш ўқувчининг ҳаёти сақлаб қолинган³.

Шу муносабат билан Олий суд томонидан Қонунчилик палатасига «Ўзбекистон Республикаси

Жиноят кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонун лойиҳаси киритилди ва 2017 йил 13 июнда «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек айрим қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисида»ги 436-қонун⁴ қабул қилинди.

Ушбу қонунга асосан Жиноят кодексининг 103-моддаси янги тахрирда қабул қилиниб, унинг иккинчи қисми «г» бандига асосан телекоммуникация тармоқларидан, шунингдек интернетдан фойдаланиб шахсни ўзини ўлдириш даражасига ёки ўзини ўлдиришига суиқасд қилиш даражасига етказиш етти йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланиши белгиланди. Шунингдек кодекс «Ўзини ўзи ўлдиришга ундаш» номи 103¹-модда билан тўлдирилди. Бунинг учун жиноятчилар икки йилдан етти йилгача жазоланадиган бўлди.

Ўз жонига қасд қилиш ҳаётнинг қадрига етмаган, яшашни истаманган, атрофдагилардан норози одамнинг тушқунликда содир этган ҳаракатидир. Бунда инсон охириги дақиқагача яшашни истайди, бироқ бу туйғу унинг ўз жонига қасд

² Вояга етмаганлар ўртасида суицидларнинг олдини олиш. Методик қўлланма. Н.Тайлоқов. -Тошкент: «Камалак» нашриёти. 2017 й. 72-б.

³ http://parliament.gov.uz/uz/events/opinion/22691/?sphrase_id=2877897.

⁴ «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек айрим қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисида»ги қонун // «Халқ сўзи» газетасининг 2017 йил 14 июндаги 117(6811)-сон.

қилишига монелик қила олмайди. Ўзини ўлдиришнинг сабабини аниқлаш – мураккаб масала. Кўпинча бунга шахснинг турмуш тарзи, унга таъсир кўрсатган ташқи омиллар сабаб бўлади. Лекин индивидга боғлиқ бўлмаган бошқа жиҳатларни ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозим. Дейлик, ижтимоий тармоқларга жуда ҳам ўрганиб қолиш, ҳатто онладаги нотинчликдан қутулиш истаги ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда ўзини ўлдириш даражасига етказиш учун жавобгарлик Жиноят кодексининг 103-моддасида кўзда тутилганини қайд этдик, лекин бу жиноят бўйича баъзи масалалар ҳуқуқий тартибга солинмаган. Бунга мисол қилиб вояга етмаган ёки ўз ҳаракатини англай олмайдиган шахслар иштирокида телекоммуникация ва интернетдан фойдаланиб содир этилган ўзини ўлдириш даражасига етказиш ҳолатларини кўрсатиш мумкин. Шакл ва мазмуни бўйича қонуний бўлган ҳаракатлар натижасида ўзини ўлдириш ёки унга суиқасд қилиш содир этилганда бу ҳаракатларни содир этган шахсга нисбатан ЖКнинг 103-моддаси татбиқ этилмайди. Бундай ҳолларда жавобгарлик Жиноят кодексининг бошқа моддалари бўйича келиб чиқади.

Ўзбекистон Жиноят кодексининг 103- ва 103¹-моддаларида кўрсатилган жиноятларнинг объекти инсон ҳаётининг хавфсизлигини таъминлайдиган ижтимоий муносабатлардир.

Объектив томондан жиноятлар телекоммуникация тармоқлари ва интернетдан фойдаланиб шахсни кўрқитиш, унга раҳмсиз муомала қилиш ёки унинг шаъни ва қадр-қимматини муттасил камситиш натижасида уни ўзини ўлдириш ёки ўзини ўлдиришига суиқасд қилиш даражасига етказиш ёки кўндириб, алдаб шахсда ўзини ўлдириш ҳиссини уйғотиш орқали содир этилади.

Объектив томонда кўрсатилган раҳмсиз муомала Олий суд пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги «Ўзини ўзи ўлдириш даражасига етказиш жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 20-қарориди жабрланувчига нисбатан кўпоб ва аёвсиз муносабатда бўлиб, унга жисмоний ёки руҳий азоб етказиш (масалан, муттасил

калтаклаш, овқатдан, сувдан ва бошқалардан маҳрум этиш) деб тушунтирилади.

Субъектив томондан ўзини ўлдириш даражасига етказиш эгри қасд ёки оқибатига нисбатан эҳтиётсизлик билан, ўзини ўлдиришга ундаш эса қасддан содир этилади.

ЖКнинг 103-моддасида назарда тутилган жиноят оқибатида қандайдир сабабларга кўра инсон ўлмаган ҳолларда айбдорнинг ҳаракатини ЖКнинг 25-моддаси билан қўшимча квалификация қилиш талаб этилмайди, чунки ЖКнинг 103-моддаси нафақат ўзини ўлдириш, балки ўзини ўлдиришга суиқасд қилиш даражасига етказиш учун ҳам жавобгарликни назарда тутди.

ЖКнинг 103¹-моддасида назарда тутилган жиноятни содир этган шахсга нисбатан ҳам 25-моддани қўллаш талаб этилмайди, чунки мазкур жиноят шахс ўзини ўлдиришга ундалган пайтдан бошлаб тугалланган ҳисобланади.

Ушбу ҳолат хусусида олимлар турлича тушунтириш беришган. Аксарият олимлар бундай жиноятнинг содир этилишида айб кўпинча эҳтиётсизлик ёки эгри қасд билан тавсифланади дейдилар⁵. Н.Коржанскийнинг фикрича, ушбу жиноят кўпинча бепарволлик оқибатида содир этилади⁶. А.Циркалюк эса ушбу жиноятларнинг ҳам қасдан, ҳам эҳтиётсизликдан содир этилиши ҳақида сўз юритади⁷. М.Журавлёв, С.Никулин ва бошқа олимларнинг фикрича, ўзини ўлдиришда жабрланувчи ўз ҳаётига ўзи нуқта қўйган бўлиши лозим. Чунки ўзини ўлдириш жиноятининг одам ўлдириш жиноятидан принципаал фарқи ҳам айнан шундадир. Бундай қарашларни ҳуқуқшунос олимлар Ю.Ронжин ва Б.Волков қўллаб-қувватлаб, «...ўзини ўлдириш даражасига етказишнинг одам ўлдиришдан фарқи айбдор жабрланувчини ҳаётидан маҳрум қилмаслигидадир. Ўз ҳаракати билан у жабрланувчи учун ўзини ўлдиришдан бошқа чора қолмайдиган вазиятни туғдирса-да, жабрланувчи ўзини ўлдирмасдан, айбдорнинг таҳқирларидан қочиш ва бошқа йўллар билан халос бўлиши мумкин»лигини таъкидлашган.

Ўзбекистон Жиноят кодексининг 20-моддасига келтирилган шарҳга кўра эҳтиётсизлик

⁵ Злыденко Д. Категории преступлений и их субъекты: Уголовно-правовые аспекты тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.08, кандидат юридических наук. – Краснодар, 2003 г., с.52.

⁶ Коржанский Н. Квалификаций преступлений против личности и собственности. – Волгоград, 1984 г., с.18.

⁷ Цыркалюк А. Уголовная ответственность за доведение до самоубийства тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.08, – Тамбов, 2011 г., с.10.

оқибатида содир этилган қилмиш фақат Жиноят кодексининг махсус қисмида назарда тутилгандагина жиноят ҳисобланади⁸. ЖКнинг махсус қисми 103-моддасида бундай ҳолатнинг мавжуд эмаслиги сабабли айб қасддан қилинганлик учун белгиланади. Демак, айбдор қонунда кўрсатилган усуллардан фойдаланиб, жабрланувчининг ўзини ўлдиришга бўлган имкониятини ва бунинг муқаррарлигини олдиндан билиб, буни ниёт қилса тўғри қасд, била туриб, бефарқ қараб бунга йўл қўйса эгри қасд ҳисобланади. Айтиш мумкинки, бундай жиноят субъектив томондан эҳтиётсизлик туфайли содир этилмайди. Айбнинг эҳтиётсизлик шакли асосан жиноят тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг диспозициясида юклатилган мажбуриятларни бажармаслик ёки етарлича бажармасликда ифодаланади.

Баъзан ўзини ўлдириш даражасига етказишга ўхшаш, аслида қотиллик жинояти ҳам учраб туради. Масалан, шахс жисмоний ёки руҳий зўравонлик оқибатида ўзини ўлдириши ёки ўз жонига қасд қилиши мумкин. Бундай ҳолатларда айбдорнинг ҳаракатида тўғри қасд мавжуд бўлса, бу одам ўлдириш ёки унга қасд қилиш сифатида квалификация қилиниши лозим. Айбдор томонидан вояга етмаган ё ўз ҳаракатини англай олмайдиган ёхуд бошқара олмайдиган шахсни ўзини ўлдириш даражасига етказиш ҳам худди шундай квалификация қилиниши керак.

Кўпчилик ҳуқуқшуносларнинг масалага бундай ёндашуви тўғридек кўринади. Бироқ Ўзбекистон Олий суди пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги 13-қарориди бундай одам ўлдириш (ўзини ўлдириш даражасига етказиш) усули ҳақида аниқ тушунтириш берилмаган. Тергов ва суд амалиётини ўрганиш жараёнида эса бундай ҳолатлар қасддан одам ўлдириш ёки унга суиқасд сифатида квалификация қилинган ҳолатлар аниқланмади.

Жиноят кодексининг 103-моддаси диспозициясида назарда тутилган ўзини ўлдириш даражасига етказишга жиноят ҳисобланади. Демак, айбдор томонидан вояга етмаган ё ўз ҳаракатини англай олмайдиган ёхуд бошқара олмайдиган шахсни ўзини ўлдириш даражасига етказишни ЖКнинг 103-моддаси билан квалификация қилиб бўлмайди. Ҳозирги кунгача вояга етмаганлар

Ўз жонига қасд қилиш ҳаётнинг қадрига етмаган, яшашни истамаган, атрофидагилардан норози одамнинг тушкунликда содир этган ҳаракатидир. Бунда инсон охириги дақиқагача яшашни истади, бироқ бу туйғу унинг ўз жонига қасд қилишига монелик қила олмайди. Ўзини ўлдиришнинг сабабини аниқлаш – мураккаб масала.

ёки ақли норасо шахсларни ўзини ўлдириш даражасига етказиш муаммоси ўз ечимини топмаган. Бунинг асосий сабаби ушбу ҳолатнинг қонунчилик томонидан тартибга солилмаганидир⁹.

Бизнинг фикримизча, ЖКнинг 103-моддасида ёки 103'-моддасида кўрсатилган жиноятлар иккала ҳолатда ҳам тўғри қасд билан амалга ошади. Чунки телекоммуникация тармоқлари ва интернетдан фойдаланиб, «Кўк кит», «Китлар денгизи» каби ўсмирларни ўз жонига қасд қилишга ундайдиган ўйинлар орқали бир тўда шахслар жабрланувчига зарар етказишни ва унинг ўлишини истади ва бунинг учун тинмай ҳаракат қилишади.

Агар жиноят қилаётган шахс ўз жиноятини тўхтатиб, ушбу қилмишнинг жабрланувчиси бўлган шахсни қутқариш чорасини кўрса, буни судлар ЖКнинг 26-моддасига кўра жиноятдан ихтиёрий қайтиш деб баҳолашлари мақсадга мувофиқ.

Хулоса сифатида айтишимиз керакки, Ўзбекистон Президентининг 2018 йил 14 майдаги «Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 3723-қарори ижросини таъминлаш асносида янги тахрирда қабул қилинаётган жиноят ва жиноят процессуал қонунчилиги шу каби муаммоларнинг ечимини ўз ичига олса нур устига нур бўлар эди.

Амириддин АНОРБОЕВ,

Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги юридик бўлими бош юрисконсулты

⁸ Тўхтамурад Рустам. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳ (Умумий қисми) // –Т.: Адолат, 2016 й. 68-бет.

⁹ <http://huquqburch.uz/uz/view/450>.

Талабалар учун фойдали маслаҳатлар

ЭНГ КЎП БЕРИЛАЁТГАН 12 САВОЛГА 12 ЖАВОБ

Талабалардан меҳнат қонунчилигига оид кўплаб саволлар келиб тушмоқда. Қуйида энг кўп берилган саволларга қонун ҳужжатлари билан асослантирган ҳолда жавоб берамиз.

1. Талаба ишлаши мумкинми?

Ҳа, талабалар бемалол ишлашлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонунчилиги бўйича бунга ҳеч қандай чеклов йўқ. Яъни Меҳнат кодексининг 77-моддасига кўра, 16 ёшга тўлган ҳар бир шахс меҳнат қилиш ҳуқуқига эга. 15 ёшдан эса соғлиғига зиён етказмайдиган, таълим олиш жараёнини бузмайдиган енгил ишни ўқишдан бўш вақтида бажариши учун ота-онасидан бирининг ёки ота-онасининг ўрнини босувчи шахслардан бирининг ёзма розилиги билан ишга қабул қилишга йўл қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта-махсус таълим вазирининг «Олий таълим тўғрисида»ги низомни тасдиқлаш ҳақидаги 9-буйруғи (афсуслар бўлсинки, ушбу ҳужжат рус тилида <https://www.lex.uz/docs/327039>)нинг 50-бандида кундузги таълим шаклида таҳсил олаётган талабалар ўқишдан бўш вақтларида олий ўқув юрти ва бошқа ташкилотларда меҳнат шартномаси тузган ҳолда ишлашлари мумкинлиги белгиланган. Бундан келиб чиқадики, талаба бемалол ишлаши мумкин. Фақат таълимдан бўш вақтида.

2. Талаба қайси курсдан бошлаб ўзи таълим олаётган мутахассислик бўйича ишлаши мумкин?

Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 21 декабрдаги 275-қарори билан «Халқ таълими ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш тўғрисида»ги низомнинг (<https://www.lex.uz/docs/941876>) 7-бандига кўра:

олий ёки ўрта махсус, касбий маълумотга эга бўлмаган шахсларни умумтаълим муассасалари-

га педагог лавозимига қабул қилишга йўл қўйилмайди.

Мазкур низомнинг 8-бандида «олий таълим муассасасининг 4-курсда ўқиётган шахслар педагоглик ишини амалга ошириши мумкин ва уларга ўрта махсус, касбий маълумотга эга бўлган тегишли лавозимдаги ходимнинг базавий тариф ставкаси сингари базавий тариф ставкаси белгиланади» дейилган.

Диққат! Ушбу қонда кундузги таълим шаклида таҳсил олаётганлар учун ҳам, сиртқи таълимда таҳсил олаётганлар учун ҳам бирдай амал қилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 январдаги 2733-қарори 1-иловасига кўра, юрисконсулт ёрдамчиси лавозимида олий ёки ўрта махсус юридик маълумотга эга бўлган ёхуд Тошкент давлат юридик университети ҳузуридаги Юридик кадрларни халқаро стандартлар бўйича профессионал ўқитиш марказида юридик мутахассислик бўйича қайта тайёрлаш курсларини тамомлаган ва белгиланган намунадаги дипломни олган шахс, шунингдек, олий таълим муассасасининг юриспруденция мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган бакалаврият босқичининг битирувчи курси талабаси ёки магистранти ишлаши мумкин.

Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 18 декабрдаги 319-қарорига 2-илова – «Клиник ординатура тўғрисида»ги низомга кўра, ўқитишнинг иккинчи йилидаги таълим дастурини муваффақиятли ўзлаштирган клиник ординаторлар раҳбарларининг ёзма тавсияси асосида меҳнат шартномаси бўйича соҳа бўлимларида тунги навбатчилик қилиш ёки ўқишдан ташқари вақтда мутахассислиги бўйича ишлаш ҳуқуқига эгадирлар.

3. Демак, 4-курс ёки битирувчи курс талабалари ишлаши мумкин экан. Бошқа курс ёки йўналишларда ўқиётганлар ишлай олмайдами?

Йўқ, ундай эмас. Педагогика ва юриспруденция йўналиши талабалари айнан 4-курс ёки битирувчи курсдан таълим олаётган ўз мутахассисликлари бўйича ишлашлари мумкин.

Диққат! Агар сиз коллеж дипломи ёки махсус маълумотга эга бўлсангиз, ушбу диплом асосида ҳеч қандай чекловсиз ишга киришингиз мумкин. Масалан, тиббиёт институтларининг бакалавр талабалари ўқишни тугатмагунча шифокор бўлиб ишлай олмайдилар. Лекин агар ўларда тиббиёт коллежи дипломи бўлса, бемалол фельдшер ёки ҳамшира бўлиб ишлашлари мумкин.

4. Фақат ўрта мактабни битирган, ҳеч қандай махсус маълумот ва дипломга эга бўлмаган талаба ҳам ишлаши мумкинми?

Албатта. Бундай тоифадаги талабалар ҳам ўқишдан бўш вақтларида меҳнат шартномаси асосида махсус маълумот ёки махсус тайёргарлик талаб қилмайдиган ишларда ишлашлари мумкин.

5. Маълумотинг йўқ экан, деб ишга олишни рад этишмоқда. Қайси касбга қандай маълумот зарур эканини қандай билса бўлади?

Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 4 октябрдаги 795-қарорига илова «Хизматчиларнинг асосий лавозимлари ва ишчилар касблари классификатори»да (афсуски, ушбу ҳужжатнинг ҳам тўлиқ матни рус тилида, <https://www.lex.uz/docs/3372827>) 5538 та ишчи касб ва 2858 та хизматчиларнинг асосий лавозимларига маълумотнинг энг паст даражасига қўйиладиган талаблар белгиланган.

Ишга қабул қилишда ходимлар маълумотининг энг паст даражаси давлат ташкилотлари учун мажбурий ҳисобланади, бошқа ташкилотлар учун эса – тавсия хусусиятига эга.

Айтайлик, сиз юридик университетнинг 1-курс талабасисиз ва судья ёрдамчиси бўлиб ишга кирмоқчисиз. Лекин олий маълумотни баҳона қилиб ишга олишмади. Юқоридаги классификаторни очиб «помощник судьи» (яна бир бор қайтараман, ҳужжатнинг тўлиқ матни рус тилида) деб қидирасиз. Натижада 2199-1 тартиб рақами билан судья ёрдамчиси лавозими чиқади. Маълумотининг энг паст даражасида ССПО (среднее специальное профессиональное образование), яъни ўрта махсус, касб-ҳунарга доир маълумотли бўлиш шarti ва таълим йўналиши коди берилган. Демак, сиз юридик коллеж дипломи билан судья ёрдамчиси бўлиб ишлашингиз мумкин.

Худди шундай тартибда классификатордан бошқа касбларга қўйилган маълумотнинг энг паст даражасини билиб олишингиз мумкин.

6. Талаба иш сўраб мурожаат қилди. Иш берувчи эса рад этди. Нима қилиш керак?

Бу ҳолатда сиз рад этиш сабабини билиш ҳуқуқига эгасиз.

Меҳнат кодексининг 78-моддасига кўра, ишга қабул қилиш рад этилган тақдирда, иш сўраб мурожаат қилган шахснинг талаби билан иш берувчи ишга қабул қилишни рад этишнинг сабабини асослаб уч кун муддат ичида ёзма жавоб бериши шарт. Бу жавоб ишга қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахс томонидан имзоланган бўлиши лозим.

Агар иш берувчи сизни асоссиз равишда ишга олмаган ёки иш ўринларини яширган бўлса, маъмурий, ҳаттоки жиноий жавобгарликкача тортилади.

Агар сизни асоссиз равишда ишга олишни рад этишса, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги (+99871 200-06-00) ёки унинг ҳудудий органлари, прокуратура (1007), адлия органларига (1008) мурожаат қилинг!

7. Талаба тўлиқ 1 ставка ишласа бўладими?

Юқорида айтганимиздек, талаба фақат ўқишдан бўш вақтида ишлаши мумкин. МК 115-моддасига мувофиқ, ходимнинг иш вақти ҳафтасига 40 соатдан ошмаслиги керак. Яъни 6 кунлик иш ҳафтаси жорий этилган ташкилотларда кунлик 7 соат, 5 кунлик иш ҳафтаси жорий этилганларда эса иш вақти кунлик 8 соатдан ортиқ бўлмаслиги шарт. Шунингдек, ишнинг тугаши билан кейинги кун (сменада) иш бошланиши ўртасидаги кундалик дам олиш вақтининг муддати ўн икки соатдан кам бўлиши мумкин эмас (МК 128-моддаси). Агар юқоридаги қонун талабларига риоя этилса, талабанинг тўлиқ ставка ишлашига ҳеч қандай тақиқ йўқ.

Диққат! Бунда бир шартга риоя этилиши керак! Иш ўқишдан бўш вақтда бажарилиши шарт ва ушбу талаб меҳнат шартномасида мустақамланиши лозим.

8. Талаба фақат ўриндошлик асосида ишлайдими?

Ҳақиқатан ҳам айрим иш берувчилар талабаларни фақат ўриндошлик асосида ишга олиш керак деб ҳисоблашади. Бу мутлақо хато. Буни куйидагича асослаймиз. Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 18 октябрдаги 297-қарори иловасига кўра (<https://www.lex.uz/docs/2070161#2070217>) ўриндошлик асосида ишлаш — ходимнинг ўзининг асосий ишини бажаришидан ташқари асосий ишидан бўш вақтида меҳнат шартномаси асосида бошқа ҳақ тўланадиган ишни бажариши. Талабанинг таълим олиш жараёни меҳнат фаолияти ҳисобланмайди.

Демак, талаба меҳнат шартномаси асосида ишлаётган ва меҳнат дафтарчаси юритилаётган ер унинг асосий иш жойи ҳисобланади.

9. Талаба бир нечта жойда ишласа бўладими?

Юқорида таъкидлаб ўтилган меҳнат қонунчилигидаги талабларга риоя қилган ҳолда талаба ўқишдан бўш вақти асосий иш жойидан ташқари, бошқа ташкилотда ўриндошлик асосида ҳам ишлаши мумкин. Бунинг учун эса ўриндошлик асосида ишга кираётган жойга асосий иш жойидан маълумотнома тақдим қилинади.

Диққат! Агар талаба ўн саккиз ёшга тўлмаган бўлса ўриндошлик асосида ишлаши тақиқланади.

10. Талабалик даври меҳнат стажига қирадимми?

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг (<https://lex.uz/docs/112314#127095>) 37-моддасида иш стажига қўшиб ҳисобланадиган меҳнат фаолияти турлари санаб ўтилган. Мазкур қонуннинг «е» бандига кўра, олий таълим муассасаларида, аспирантурада, стажёр-тадқиқотчи-изланувчилар институтида, қатта илмий ходим-изланувчилар институтида, таянч докторантурада, докторантурада ва клиник ординатурада кундузги ўқиш, шу жумладан, чет элда ўқиш умумий иш стажига камида 7 йил бўлган тақдирда иш стажига қўшиб ҳисобланади. Яъни ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига (эркаклар учун – 60, аёллар учун – 55 ёш) қадар камида 7 йил иш стажига эга бўлсангиз, шундагина олий таълим муассасаларида ўқиган даврингиз иш стажига қўшиб ҳисобланади. Ногирон бўлиб қолган шахслар стажига эса кўрсатиб ўтилган стаж муддатидан қатъи назар қўшилади.

11. Талабани синов билан ишга олиш тўғрими?

Имтиёзлар ҳақида батафсил Меҳнат кодексининг 248-258 моддаларидан (<https://www.lex.uz/docs/142859#145090>) билиб олишингиз мумкин.

Меҳнат кодексининг 84-модасига кўра, ҳомиладор аёллар, уч ёшга тўлмаган боласи бор аёллар, корхона учун белгиланган минимал иш жойлари ҳисобидан ишга юборилган шахслар, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларининг ҳамда олий ўқув юртларининг тегишли таълим муассасасини тамомлаган кундан эътиборан уч йил ичида биринчи бор ишга қираётган битирувчилари ишга қабул қилинганда, шунингдек ходимлар билан олти ойгача муддатга меҳнат шартномаси тузилиб, ишга қабул қилинганда дастлабки синов белгиланмайди.

Агар юқоридаги талабларга тушмасангиз, сизга дастлабки синов қўлланилиши мумкин.

Диққат! Аксарият ишга кирмоқчи бўлган талабалар (бакалавр, магистрлар) ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларининг ҳамда олий ўқув юртларининг тегишли таълим муассасасини тамомлаган кундан эътиборан уч йил ичида биринчи бор ишга қираётган битирувчилар ҳисобланишади ҳамда уларга дастлабки синов қўлланилмайди.

12. Талабалар учун меҳнат қонунчилигида имтиёзлар назарда тутилганми?

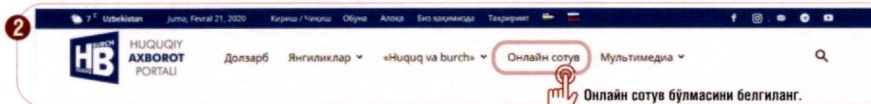

Таълим муассасаларида ўқиётган ходимларга ишни таълим билан бирга қўшиб олиб боришлари учун иш берувчи зарур шароитлар яратиб бериши шарт. Талабалар иш жойидан ҳақ тўланадиган қўшимча таътилга чиқиш, қисқартирилган иш ҳафтаси шароитида ишлаш ва бошқа кўплаб имтиёзлар олиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундан ташқари абуриентлар учун ҳам алоҳида имтиёзлар (МК 254-моддаси) назарда тутилган.

Муҳаммадамин КАРИМЖОНОВ,
Тошкент давлат юридик университети
ўқитувчиси

«Huquq va burch» журналини онлайн харид қилиш учун ЙЎРИҚНОМА

1 www.huquqburch.uz сайтига кириг.

3 Ўзингизга зарур журнални танланг ва “саватга қўшиш” тугмасини босинг.

4 Ҳосил бўлган ойнадан “view cart” тугмасини босинг.

You cannot add another "Huquq va burch 2019/1" to your cart.

View cart

4 “Буюртма бериш” тугмаси орқали тасдиқлаш бўлимига ўтиб, тегишли маълумотларни тўлдириг.

Маълумотлар

Исми * Фамилия *

Фирма номи (мажбурий эмас)

Давлат *

Манзил *
Кўча номи, уй рақами
Корпус, кўшинча маълумот

Шаҳар / кишлоқ номи *

Вилоят *

Почта индекси *

Телефон рақам *

Email манзил *

5 Маълумотларни киритиб бўлганингиздан сўнг қулай тўлов усулини танланг.

Буюртмангиз

Номи	Жами
Huquq va burch 2019/1 x 1	20 000 сўм
Жами	20 000 сўм
Умумий тўловга	20 000 сўм

CLICK
Оплатилиш с паролшоҳи CLICK

Payme

Шунингдек, онлайн сотиб олиш бўлимига кириш учун ушбу QR-коддан фойдаланиш мумкин.

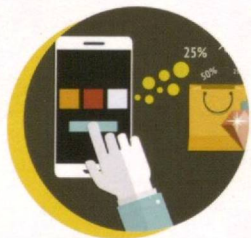
HUQUQIY
AXBOROT
PORTALI

Ушбу хизмат
орқали сиз

Электрон журнал

Нашрни PDF форматда
компьютер ёки смартфонингизга
юклаб олинг.

Онлайн обуна

Уйингиздан чикмасдан
буюртма беринг.

Тўлов тизимлари

Хизмат учун тўловларни
Payme ҳамда Click тўлов
тизимлари орқали
амалга оширишинг.

Журналимиз энди ЭЛЕКТРОН ШАКЛДА!

ОНЛАЙН ОБУНА
3, 6 ва 9 ойлик

+ 10 йиллик архив
супер чегирма
нархларда

Азиз муштарий!

Нашримизни
энг биринчилар қаторида
ўқишни истасангиз
«Онлайн обуна»
хизматимиздан фойдаланинг.

Журнални сотиб олиш ва онлайн обуна бўлиш учун қуйидаги
ҳаволага кириш: <http://huquqburch.uz/shop/>